

नेपालमा गाँजा खेतीको वैधानिकीकरण: सम्भावना र चुनौती

अनुसन्धान प्रतिवेदन

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान
Policy Research Institute

काठमाडौं, नेपाल

नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषद्

काठमाडौं, नेपाल

नेपालमा गाँजा खेतीको वैधानिकीकरण: सम्भावना र चुनौती

अनुसन्धान प्रतिवेदन

डा. मनिता कुसी
डा. हरि शर्मा न्यौपाने
डा. मुकुन्द राज कट्टेल

अधिवक्ता हरि प्रसाद मैनाली
प्रा. राजेन्द्र ज्ञवाली
डा. प्रेरक रेग्मी
पुष्कर बस्याल

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान
Policy Research Institute

नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषद्

काठमाडौं, नेपाल

काठमाडौं, नेपाल

नी.अ.प्र. अनुसन्धान प्रतिवेदन सङ्ख्या: ०३१

ISBN: 978-9937-9647-1-5 (Print)

ISBN: 978-9937-9647-2-2 (Electronic)

यस प्रकाशनमा अभिव्यक्त विचारहरू सम्बद्ध अनुसन्धानकर्ताका हुन् । तिनले नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानका विचार र दृष्टिकोणको प्रतिनिधित्व गर्छन् नै भन्ने छैन ।

सर्वाधिकार © नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान, २०८०

यस प्रतिवेदनको कुनै पनि अंश नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानको लिखित स्वीकृतिविना व्यापारिक प्रयोजनका लागि पुनरुत्पादन, पुनःप्रकाशन, अनुलिपि यन्त्र वा त्यस्तै अन्य यन्त्रहरूमा सञ्चयन, प्रसारण तथा विद्युतीय, यान्त्रिक, प्रतिलिपि, रेकर्डिङ अथवा त्यस्तै कुनै माध्यमहरूमा प्रयोग गर्न पाइने छैन ।

उद्धरणका लागि : कुसी, मनिता; शर्मा न्यौपाने, हरि; कट्टेल, मुकुन्द राज; मैनाली, हरि प्रसाद; ज्ञवाली, राजेन्द्र; रेग्मी, प्रेरक र बस्याल, पुष्कर। (२०८०)। नेपालमा गाँजा खेतीको वैधानिकीकरण: सम्भावना र चुनौती । काठमाडौँ: नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान ।

लेआउट : सुविन उलक

प्रकाशन मिति : मङ्सिर २०८०

प्रकाशन प्रति : ३००

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान

नारायणहिटी, काठमाडौँ, नेपाल

इमेल: info@pri.gov.np

वेब: www.pri.gov.np

फोन: +९७७-१-४५३०५१७/४५३४९७९

सङ्क्षिप्त रूप

AEMPS	Spanish Agency of Medicines and Medical Devices
CBC	Cannabichromene
CBD	Cannabidiol
CBE	Cannabielsoin
CBG	Cannabigerol
CBN	Cannabinol
CBND	Cannabinodiol
CBL	Cannabicyclol
CBT	Cannabitriol
CSC	Cannabis Social Clubs
DDA	Department of Drugs Administration
ECDD	Expert Committee on Drug Dependence
FAs	Fatty Acids
IRCCA	Institute for Regulation and Control of Cannabis of the Republic of Uruguay
LSD	Lysergic Acid Diethylamide
MORE ACT	Marijuana Opportunity, Reinvestment and Expungement Act
NHRC	Nepal Health Research Council
THC	Tetrahydrocannabinol
UNODC	United Nations Office on Drugs and Crime
UNCND	United Nations Commission on Narcotic Drugs
WHO	World Health Organization

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान Policy Research Institute

(नेपाल सरकार विकास समिति ऐन २०१३ अन्तर्गत गठन भएको)

प.सं. :-

च.नं. :-

मिति :-

प्राक्कथन

परम्परागत उपचार विधिको रूपमा चिनिने आयुर्वेदिक चिकित्सामा गाँजा केही रोगहरूको उपचारमा प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। आधुनिक चिकित्सा पद्धतिमा पनि गाँजाका रासायनिक तत्त्वहरूलाई शरीरमा हुने पीडा कम गराउने औषधीको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। औषधी प्रयोजनवाहेक पनि गाँजाका विभिन्न प्रजातिहरूका विभिन्न भागहरूलाई, कपडा उत्पादनका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थको स्रोतको रूपमा, नगदे बालीको रूपमा एवम् जैविक मलको रूपमा लगायत अन्य प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ।

सन् १९६१ मा संयुक्त राष्ट्र संघले गाँजालाई लागु औषधको सूचीमा राखी विश्वव्यापी रूपमा यसको उत्पादन र प्रयोगमा कडाइ गर्नुपर्ने प्रस्तावसहित एकल महासन्धि पारित गर्‍यो। संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्यको हैसियतले नेपाल सरकारले उक्त महासन्धिलाई अनुसरण गर्दै २०३० सालमा एक राजनीतिक घोषणामार्फत नेपालमा पनि गाँजाको खेती, उपयोग र व्यापारलाई प्रतिबन्ध लगायो। त्यसको तीन वर्षपछि २०३३ सालमा उक्त घोषणाको कार्यान्वयन गर्न आवश्यक कानून निर्माण गरी लागु गरिएको थियो। खासगरी विकसित देशहरूको अनुभव र अभ्यास समेतको आधारमा लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ पारित भई तत्पश्चात गाँजासम्बन्धी उक्त कानून र सम्बन्धित अन्य दस्तावेजहरू विभिन्न समयमा संशोधन गरिए।

सन् २०१९ को सुरुआततिर विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको लागु औषधसम्बन्धी विज्ञ समूहले गाँजा र गाँजाको चोप नियन्त्रणको सीमालाई परिवर्तन गर्न संयुक्त राष्ट्र संघसमक्ष सुझाव प्रस्तुत गरेपश्चात् वैज्ञानिक अनुसन्धानले गाँजाको औषधीय उपयोगिता र महत्त्व स्थापित गरिरहेको हालको विश्व सन्दर्भमा यसको वैधता लगायत गाँजा सेवनले मानव स्वास्थ्यमा कस्तो भूमिका खेल्छ, भन्ने बहस जारी छ।

कानुनी बन्देजले नेपालमा गाँजाको उत्पादन, उपभोग तथा गाँजाजन्य व्यवसाय नियन्त्रण गर्न सकेको देखिँदैन। देशमा गाँजाको उत्पादन र उपभोग नियन्त्रणका लागि गरिएका कानुनी तथा प्रशासनिक अभ्यासहरू सफल नभएको पनि आभास हुन्छ। विश्वस्तरमा विकसित घटना-परिघटनाको प्रभावस्वरूप नेपालमा पनि गाँजा खेती तथा यसको व्यापारमाथिको प्रतिबन्ध फुकुवा गर्नु उपयुक्त हुने बहस सुरु भएको छ। “गाँजा खेतीलाई नियमन तथा व्यवस्थापन गर्न बनेको” गैरसरकारी विधेयक संघीय संसद सचिवालयमा केही वर्षअघि दर्ता नै भएको पनि थियो। उक्त विधेयक “औषधी निर्माण, वैज्ञानिक अनुसन्धान खाद्य, व्यावसायिक तथा औद्योगिक प्रयोजनका लागि गुणस्तरीय गाँजा उपलब्ध गराउन गाँजा खेतीलाई नियमित तथा व्यवस्थित गर्ने र गाँजाको गैरकानुनी उत्पादन, बिक्री वितरण तथा उपयोगलाई नियन्त्रण गर्ने” अभिप्रायका साथ नियन्त्रित प्रयोजनको अन्तर्राष्ट्रिय

सिद्धान्त कै आधारमा मस्यौदा गरिएको बताइएको थियो भने नेपाल सरकारले चालु आ.व. २०८०/८१ को सङ्घीय वार्षिक बजेटमा औषधीजन्य प्रयोगको लागि गाँजा खेतीको सम्भाव्यता अध्ययन गरिने व्यवस्था नै गरेको छ ।

यस पृष्ठभूमिमा नेपालमा गाँजा खेती, यसको आर्थिक-सामाजिक तथा परम्परागत औषधीय इतिहास तथा यसले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका उद्देश्यहरूको प्राप्तमा पुऱ्याउन सक्ने योगदानको विवेचना गर्ने, गाँजाको गैरअपराधीकरण तथा वैधतासम्बन्धी विभिन्न देशहरूको अभ्यास र अनुभवको समीक्षा गर्दै गाँजा खेती र यसको उपयोगको वैधानिकीकरणबाट प्रयोगकर्ताहरूमा पर्नसक्ने व्यक्तिगत तथा सामाजिक पक्षहरू र तिनलाई सम्बोधन गर्न आवश्यकपर्ने संरचनाहरूको पहिचान गर्ने उद्देश्यले प्रतिष्ठानले यो अध्ययन गरेको हो ।

यस अध्ययनको क्रममा अनुसन्धान प्रश्नहरूमा केन्द्रित रही पूर्वसाहित्य समीक्षा, विज्ञहरूसँगको नीति संवाद तथा गाँजाजन्य व्यवसायमा संलग्न केही व्यापारीहरूसँगको अन्तरक्रिया गरिएको थियो । तथ्याङ्क सङ्कलन तथा प्रमाणीकरणका लागि सम्बन्धित विषय विज्ञ तथा अभ्यासकर्ताहरूसँग दुई पटक सार्वजनिक नीति संवाद र एउटा विशेष अन्तरक्रियाको आयोजना पनि गरिएका थिए । यसका अतिरिक्त पर्यटकका लागि प्राथमिकतामा राखिएको काठमाडौंको पर्यटकीय स्थल ठमेलमा द्रुत बजार सर्वेक्षण गरी गाँजाको रेसा तथा अन्य उत्पादनसम्बन्धी व्यापारमा संलग्न केही व्यापारीहरूसँग मौजुदा कानुनी बन्देज, यसको असर र निदानका लागि गर्नुपर्ने कामको बारेमा अनौपचारिक छलफल गरी उनीहरूको राय समेत सङ्कलन गरिएको थियो ।

यस अध्ययनले गरेका सिफारिसहरू नेपाल सरकार, सार्वजनिक नीति निर्माता, सरोकारवालाहरू र गाँजा विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्नेहरूका लागि उपयोगी हुने विश्वास गरिएको छ ।

यस अनुसन्धान कार्यमा संलग्न अनुसन्धानकर्ताहरू डा. मनिता कुसी, डा. हरि शर्मा न्यौपाने, डा. मुकुन्द राज कट्टेल, अधिवक्ता हरि प्रसाद मैनाली, प्रा. राजेन्द्र ज्ञवाली, डा. प्रेरक रेग्मी र पुष्कर बस्याललाई धन्यवाद । डा. दीपक कुमार खड्का, डा. विक्रम आचार्य, डा. सविन बसी र दिपेन्द्र प्रसाद पन्त सम्मिलित नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानको प्रकाशन पुनरावलोकन तथा सिफारिस समितिले दिएका टिप्पणी तथा सिफारिसहरूले यो प्रतिवेदन थप परिष्कृत गर्न सहयोग पुगेको थियो । सुभावका लागि समितिलाई विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । सुन्दर ढङ्गले यस प्रतिवेदनलाई पुस्तकको रूपमा ग्राफिक डिजाइन गर्नुहुने सुविन उलकलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

लक्ष्मण प्रसाद भट्टराई
कार्यालय प्रबन्धक

नेपाल सरकार

नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषद्

पत्र संख्या: ०८०/८९

चलानी नं.: ६४०

मिति २०८०/०८/१५

कृतज्ञता

नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषद् र नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानबाट "नेपालमा गाँजा खेतीको वैधानिकीकरण: सम्भावना र चुनौती" सम्बन्धी अनुसन्धानमा सर्वप्रथम यस अनुसन्धानमा सहभागी अनुसन्धानकर्ता विभिन्न गोष्ठीमा सहभागी उत्तरदाताहरु प्रति कृतज्ञता प्रदान गर्न चाहन्छौं । यस अध्ययनका दौरान तथ्याङ्क सङ्कलन विश्लेषणमा आवश्यक सहयोग प्रदान गर्नुहुने विभिन्न क्षेत्रका विज्ञ प्रति हामी विशेष आभारी छौं ।

नेपालमा औषधि प्रयोजनका लागि गाँजाको बारेमा केही समयदेखि विभिन्न संवाद हुँदै आएको छ । नेपाल पक्ष राष्ट्र रहेको लागू औषध नियन्त्रणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय एकल अभिसन्धि, १९६१ को अनुसूची (४ मा गाँजा तथा गाँजाजन्य पदार्थलाई निषेधित लागू औषधको सूचीमा राखिएको थियो। यसै गरी सन् २०२० मा अस्ट्रियामा सम्पन्न Commission on Narcotic Drugs को ६३औं Reconvaned Session ले गाँजालाई निषेधित सूचीबाट हटाएर अभिसन्धिको अनुसूची (१) मा औषधीजन्य नियन्त्रित सूचीमा राखेको छ । लागू औषध (नियन्त्रण ऐन, २०३३) मा जफत गरिएको वा कब्जा गरिएको गाँजा नेपाल सरकारले औषधी बनाउने प्रयोजनका लागि कुनै औषधी बनाउने निकायलाई आवश्यक परिमाणमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेको छ ।

नेपालमा औषधि अनुसन्धानको विषयमा तथ्यपरक अनुसन्धानको लागि नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषद्ले विगतका केही वर्षदेखि प्राथमिकताका साथ कार्य गर्दै आएको छ । हालसम्म औषधिजन्य प्रयोजनका लागि नेपालबाट ठोस अध्ययन नभएको अवस्थामा नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषद् स्वास्थ्य क्षेत्रजस्तो संवेदनशील क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने नेपाल सरकारको आधिकारिक निकाय भएको नाताले यो कार्यमा सरिक भएको हो । यस कार्यको लागि सुरुआत देखि साथ र सहयोग गर्नु हुने गृह मन्त्रालयका पूर्व सहसचिव डा. भीष्मकुमार भुसाल तथा अन्य पदाधिकारीहरु लगायत सबैको सकारात्मक सहयोग र रचनात्मक सुझावहरुको लागि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषदले मिति २०७८ मंसिर २२ मा आयोजना गरेको बैठकमा औषधिजन्य गाँजासम्बन्धी स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, कानुन मन्त्रालयका पदाधिकारीसहित गृह मन्त्रालय लगायत सरकारी तथा अनुसन्धान केन्द्रका प्रमुख एवम् पदाधिकारीहरूबाट नेपालमा औषधि प्रयोजनका लागि गाँजाको प्रयोगका बारेमा भएका तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुपर्ने भन्ने विषय सुझावको रूपमा आएको थियो। सोही अनुसार “Medicinal Transition of Cannabis into Medicinal Cannabis: A Review from Nepalese Perspective” नामक अध्ययन सञ्चालन गरेको थियो। औषधिजन्य गाँजाको अध्ययनलाई अझ प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानसँग भएको सम्झौताअनुरूप दुई पक्षको समन्वयमा यसको अध्ययन सुरु गरेका हौं। ने.स्वा.अ.परिषदले गृह मन्त्रालय लागु औषध महाशाखासँगको समन्वयमा आर्थिक सहयोगमा औषधिजन्य प्रयोगको बारेमा समेत बृहत् अध्ययन अनुसन्धानको कार्य गरी रहेको छ।

यस अध्ययन सम्पन्न गर्नको लागि नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषदका अनुसन्धानसँग सम्बन्धित कर्मचारीहरूप्रति म विशेष आभार व्यक्त गर्दछु। साथै, नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानका पदाधिकारीहरूले खेल्नु भएको विशेष संयोजनको भूमिका प्रति हामी विशेष आभारी छौं। यस अध्ययनलाई सफल बनाउन नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानका कार्यकारी अध्यक्ष डा. विष्णु राज उप्रेतीलाई हृदयदेखि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं।

अन्त्यमा, यस अध्ययनबाट प्राप्त गाँजाको औषधि प्रयोजन पक्ष एवम् सामाजिक पक्षको सल्लाह र सुझावलाई नेपाल सरकारले गहन रूपमा लिई कार्यान्वयन पक्षमा सकारात्मक रहने कुरामा हामी विश्वस्त छौं।

धन्यवाद!

डा. प्रदिप जवाली
सदस्य-सचिव
(कार्यकारी प्रमुख)

फोन नं.: +९७७-९-४२५४२२०, ४२२७४६०, रामशाहपथ, पो.ब.नं.: ७६२६, काठमाडौं, नेपाल।

वेबसाईट: <http://www.nhrc.gov.np>, ईमेल: nhrc@nhrc.gov.np

विषय सूची

सङ्क्षिप्त रूप	i
प्राक्कथन	iii
कार्यकारी सारांश	xiii
परिच्छेद १	
परिचय	१
१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन र नीति अन्तराल	७
१.३ अनुसन्धान उद्देश्यहरू	८
१.४ अनुसन्धान प्रश्न	८
१.५ अध्ययन विधि	९
१.६ अध्ययन सीमा	९
परिच्छेद २	
गाँजाको ऐतिहासिक, धार्मिक, सामाजिक तथा आर्थिक पक्ष	११
२.१ नेपालमा गाँजा खेतीको ऐतिहासिक विवेचना	११
२.२ नेपालमा पाइने गाँजाका मुख्य प्रकार	१५
२.३ गाँजाको सामाजिक-आर्थिक पक्ष	१५
२.४ गाँजाको औद्योगिक पक्ष	१७
२.५ पोषण तत्वको दृष्टिकोणले गाँजाको महत्त्व	२२
२.६ जलवायुको दृष्टिकोणले नेपालमा गाँजा खेतीको सम्भावना	२३
२.७ गाँजालाई गैरअपराधीकरण तथा कानुनी मान्यता दिन गरिएका विश्व-प्रयासहरू	२५
२.८ उपसंहार	२६
परिच्छेद ३	
विभिन्न देशहरूका गाँजासम्बन्धी अभ्यास र अनुभवहरू	२९
३.१ उरुग्वे	३०
३.२ क्यानडा	३१

३.३ नेदरल्याण्डस्	३२
३.४ थाइल्याण्ड	३४
३.५ संयुक्त राज्य अमेरिका	३५
३.६ अन्य देशहरू	३८
३.७ उपसंहार	४१

परिच्छेद ४

गाँजाको उत्पादन, अनुसन्धान तथा उपयोगसम्बन्धी नेपालका कानून र यससम्बन्धी नेपाल पक्ष रहेका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू

४.१ मादक पदार्थ ऐन, २०१७	४३
४.२ नार्कोटिक ड्रग्ससम्बन्धी एकल महासन्धि १९६१	४३
४.३ साइकोट्रोपिक वस्तुसम्बन्धी अभिसन्धि १९७१	४४
४.४ लागु औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३	४४
४.५ लागु औषध नियन्त्रण ब्यूरो	४६
४.६ नियम बनाउने अधिकार	४६
४.७ लागु औषध नियन्त्रणसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०६३	४६
४.८ सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त	४६
४.९ उपसंहार	४७

परिच्छेद ५

परम्परागत तथा आधुनिक चिकित्साको सन्दर्भमा गाँजा

५.१ परम्परागत चिकित्सा	४९
५.२ आधुनिक चिकित्सा	५१
५.३ वनस्पतीय रासायनिक तत्त्वहरू	५२
५.४ उपसंहार	५३

परिच्छेद ६

गाँजा प्रयोगका मनोसामाजिक पक्ष र चुनौतीहरू

६.१ गाँजा सेवन घातक लागु औषध दुर्व्यसनतर्फको पहिलो पाइला हुनसक्ने जोखिम	५५
६.२ अवैध कारोबारको चुनौती	५६
६.३ गाँजाको प्रयोग र किशोरावस्थामा पर्नसक्ने चुनौती	५८

६.४ हिंसाको जोखिम	५८
६.५ पुनर्स्थापना केन्द्र सुदृढीकरणका चुनौती	५९
परिच्छेद ७	
निष्कर्ष तथा नीति सिफारिस	६१
७.१ निष्कर्ष	६१
७.२ सिफारिस	६२
सन्दर्भ सामग्री	६५
अनुसूची	८१

तालिकाहरूको सूची

तालिका १: विश्वभर गाँजा प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या	६
तालिका २: गाँजाको बोटका विभिन्न भागहरूको उपयोग	१६
तालिका ३: गाँजाबाट प्राप्त हुने विभिन्न वस्तुको औद्योगिक प्रयोग	२०
तालिका ४: अमेरिकामा गाँजा वैधानीकीकरणको अवस्था	३६
तालिका ५: लागु औषध नियन्त्रण ब्यूरोले विगत तीन आर्थिक वर्षमा बरामद गरेको गाँजाको परिमाण	५७

चित्रहरूको सूची

चित्र १: 'हिप्पीकाल'मा काठमाडौँको ठमेल र वि.सं. २०२६ मा गाँजा व्यापारको लाइसेन्स दिन सरकारद्वारा जारी गरिएको सूचना	१२
चित्र २: तत्कालीन नेपाल सरकारको खाद्य तथा कृषि मन्त्रालयले गाँजा खेती कम गर्न २००८ सालमा जारी गरेको विज्ञप्ति	१३
चित्र ३: गाँजा खेतीको इजाजत पत्र	१४
चित्र ४: गाँजाबाट निर्मित निर्माण सामग्रीका तस्वीरहरू	१९
चित्र ५: हाल विश्वको गाँजासम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको चित्रण	२९
चित्र ६: Biosynthesis of Cannabinoids and Related Cannabinoids	५२

कार्यकारी सारांश

नेपालमा गाँजाको खेती र उपयोगको ऐतिहासिक परम्परा छ । आयुर्वेदिक औषधीको रूपमा, दैनिक प्रयोगमा ल्याइने खाद्यपदार्थको रूपमा, पर्व-विशेष प्रसाद र लोकाचारको रूपमा, थकान तथा चिन्ता कम गर्ने मनोरञ्जनको साधनको रूपमा तथा स-साना घरेलु उद्योगहरू सञ्चालन गरी सानोतिनो गर्जो टार्ने आमदानीको स्रोतको रूपमा गाँजाको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ ।

विक्रम संवत् २०२२ सम्ममा नेपाल गाँजा-पर्यटनका लागि प्रख्यात भइसकेको थियो । काठमाडौँका केही ठाउँहरूमा विदेशी पर्यटकहरूलाई लक्षित गरी गाँजा पसलहरू सञ्चालनमा ल्याइएका थिए । यी पसलहरूमा पर्यटकहरू विनारोकटोक गाँजाको आनन्द लिने गर्थे । तत्कालीन सरकारले विशिष्टीकृत ऐनमार्फत गाँजा व्यवसायलाई व्यवस्थित गरी राजस्व उठाउने नीति समेत लिएको थियो ।

उक्त समयतिर केही पश्चिमा देशहरूमा भने गाँजालाई लागु औषधको रूपमा सूचीकृत गरी अवैध गरिनुपर्ने बहस सुरु भइरहेको थियो । यही बहसका बिच सयुक्त राष्ट्र संघले लागु औषधसम्बन्धी एकल महासन्धि (१९६१) पारित गरी गाँजालाई कुनै औषधीय महत्त्व नभएको, मानव स्वास्थ्यका लागि अति हानिकारक लागु औषधको रूपमा सूचीकृत गर्‍यो र अन्य हानिकारक लागु औषधसह महासन्धिको अनुसूची-४ मा सामेल गरी विश्वभर गाँजाको खेती र व्यवसायलाई अवैध गर्‍यो ।

तर, सन् २०२० डिसेम्बर २ मा विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको सिफारिसमा गाँजामा औषधीय यौगिकहरू रहेको स्वीकार्दै संयुक्त राष्ट्र संघले गाँजालाई औषधीय र वैज्ञानिक अनुसन्धानको महत्त्वको वनस्पतिको रूपमा पुनःसूचीकरण गरी एकल महासन्धि (१९६१) को अनुसूची -१ मा राख्यो । गाँजाको बुभाइमा आएको यो नयाँ विकाससँगै नेपालमा पनि गाँजामाथि रहेको प्रतिबन्ध हटाउन नीति समुदायमाथि दबाव पर्न थाल्यो । यही परिवेशमा गाँजा खेती र व्यवसायलाई वैध गर्दा हुन सक्ने लाभ-हानिको विवेचना गर्ने उद्देश्यका साथ यो अध्ययन गरिएको हो ।

यस अध्ययनका तीन वटा विशिष्ट उद्देश्यहरू रहेका छन्: (अ) नेपालमा गाँजा खेती, यसको आर्थिक-सामाजिक तथा औषधीय इतिहास तथा यसले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका उद्देश्यहरूको प्राप्तमा पुऱ्याउन सक्ने योगदानको विवेचना गर्नु; (आ) गाँजाको गैरअपराधीकरण तथा वैधतासम्बन्धी विभिन्न देशहरूको अभ्यास र अनुभवको समीक्षा गर्नु; (इ) गाँजाको खेती र यसको उपयोगको वैधानिकीकरणबाट प्रयोगकर्ताहरूमा पर्नसक्ने व्यक्तिगत तथा सामाजिक पक्षहरू र तिनलाई सम्बोधन गर्न आवश्यकपर्ने संरचनाहरूको पहिचान गर्नु ।

उल्लिखित सन्दर्भ र उद्देश्यको पृष्ठभूमिमा सम्पन्न यस अध्ययनका निम्न निष्कर्ष र सिफारिसहरू रहेका छन् ।

पहिलो, विभिन्न सन्दर्भ सामग्रीहरूको अध्ययनले गाँजा परम्परादेखि नै औषधीय गुण भएको वनस्पतिको रूपमा स्वीकार गरेर प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ । साथै, वैज्ञानिक अध्ययनहरूले गाँजामा पाइने क्यानाविनोइड्सजस्ता यौगिकलाई औषधीको रूपमा प्रयोग गर्न सकिएको देखाए तापनि हालसम्म

यसको प्रयोगलाई सिफारिस गरेको छैन । गाँजाको औषधीय गुणसम्बन्धी आधिकारीक सिफारिस हुन नसकिरहेको अहिलेकै अवस्थामा पनि यो टाउको दुख्ने तथा वाक्वाकी लाग्नेजस्ता सामान्य रोगदेखि क्यान्सरजस्ता केही घातक रोगहरूको उपचारका लागि आवश्यक औषधीको स्रोतको रूपमा स्थापित भएको पाइएको छ । नेपालको हकमा भने गाँजाको खेती र उपयोगको निषेधले स्वास्थ्य तथा औषधी विज्ञानसँग सम्बन्धित अध्ययन अनुसन्धान तथा अत्यावश्यक औषधी निर्माणमा प्रत्यक्ष दखल पुगेको देखिन्छ । गाँजाको आपूर्ति हुन नसकेको कारण सिंहदरवार वैद्यखानाबाट निर्माण हुने २१ थरिका आयुर्वेदिक औषधीहरूको निर्माण ठप्प भएको बताइन्छ ।

दोस्रो, गाँजाको रेसा तथा बिउबाट घरेलु तथा साना उद्योगहरू सञ्चालन गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ । यी उद्योगहरूले धागो, भोला, जुता, जीउ दुखा मालिस गर्न आवश्यक पर्ने तेल आदि जस्ता तुरुन्तै बिक्री गर्न सकिने वस्तुहरू उत्पादन गर्दछन् । अन्य बालीका लागि योग्य नहुने पाखा-पखेरामा कम खर्च र लागतमा खेती गर्न सकिने यो वनस्पति न्यून आय भएका परिवारहरूका लागि सानो-तिनो नगद आर्जन गर्ने राम्रो माध्यम हुन सक्ने देखिन्छ । तर, गाँजामाथिको निषेधले नगदका लागि यो स्थानीय स्रोतमा आश्रित परिवारमाथि अप्ठ्यारो परेको देखिन्छ । तिनीहरूमाथि लुकिछिपी खेती गर्नुपर्ने र अत्यन्त न्यून मूल्यमा उत्पादन बेच्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । यसबाट कालो बजार मौलाउने, गाँजाजन्य व्यवसाय धराशायी हुने तथा यस्तो व्यवसायबाट राज्यले उठाउन सक्ने राजस्व गुम्ने अवस्था सिर्जना भएको छ ।

तेस्रो, गाँजाको बोट र यसका प्रजातिका आ-आफ्नै विशेषता छन् । एकै बोटको केही भागमा औषधीय गुण भएको रासायनिक तत्व र अन्य भागमा व्यावसायिक प्रयोजनमा ल्याइने रेसाजन्य कच्चा पदार्थ पाइन्छ । तर, प्रचलित कानूनको परिभाषाले “गाँजा” को भिन्नतालाई नछुट्याएको कारण “औषधीय” तथा “व्यावसायिक” दुवै प्रयोजनामा बाधा पुगेको पाइन्छ । गाँजामा पाइने रासायनिक तत्वले पार्ने असरका आधारमा गाँजाखेतीको नियमन तथा व्यवस्थापन गरिनु उपयुक्त हुने अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ ।

चौथो, गाँजाको वैधतासँगै गाँजामा भएको मनोद्विपक पदार्थ (नसा) प्रति नेपाली युवाहरू आकर्षित हुने, समय क्रममा त्यो आकर्षण लतमा परिणत हुने र विभिन्न व्यक्तिगत तथा सामाजिक समस्याहरूको कारण बन्न सक्ने जोखिमलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन । गाँजालाई वैध गर्नुपर्ने बहस र पैरवीमा गाँजाको यस मानवीय तथा व्यवस्थापकीय पक्षको समेत सम्बोधन गरिने नीतिगत उपायको खोजी गरी गाँजाको सम्भाव्य दुरुपयोग र यसले सिर्जना गर्ने क्षति निवारणको पूर्वतयारी गरिनु आवश्यक छ ।

सङ्ग्रहित सूचना-सामग्रीको विश्लेषण तथा उपर्युक्त निष्कर्षहरूका आधारमा यस अध्ययनले निम्न ६ वटा नीति सिफारिसहरू गरेको छ: (क) प्रयोगका आधारमा गाँजालाई परिभाषित गरिनुपर्ने; (ख) गाँजाको औषधीय पक्षका बारेमा सुसूचित ज्ञान निर्माणका लागि वैज्ञानिक अध्ययन गरिनुपर्ने; (ग) औद्योगिक प्रयोजनका लागि वैज्ञानिक गाँजा खेतीको प्रवर्धन गरिनुपर्ने (घ) गाँजाको व्यापार र प्रयोगको नियमनको प्रक्रिया, पद्धति र संरचनाको विकास गरिनुपर्ने; (ङ) प्रमाणमा आधारित आयुर्वेदिक

चिकित्साको प्रवर्धन गरिनुपर्ने; (च) गाँजाको गलत प्रयोगबाट उत्पन्न हुनसक्ने कुलत व्यवस्थापनका लागि स्रोत तथा सुबिधासम्पन्न पुनर्स्थापना केन्द्रको स्थापना गरिनुपर्ने; र, (छ) गाँजाको माग र आपूर्तिको नियमित अवस्था विश्लेषण गरिनुपर्ने ।

परिच्छेद १

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

गाँजा (marijuana or marihuana), क्यानावेसी (cannabaceae) परिवारभित्र पर्ने फूल फुल्ने वनस्पति समूहको एक जात (genus) हो। प्रयोग र रासायनिक तत्त्वको मात्राका आधारमा यस वनस्पतिलाई “हेम्प” या “औद्योगिक हेम्प,” “त्रिजया” तथा “क्यनाविस” पनि भन्ने गरिन्छ। गाँजाको वैज्ञानिक नाम क्यानाविस सटिभा लिन् (Cannabis sativa Linn) हो। यस प्रजातिमा विभिन्न रासायनिक तत्त्वहरू (cannabinoids) पाइन्छन्। तर, यो टीएचसी (THC or Δ^9 -tetrahydrocannabinol) र सीबीडी (CBD or cannabidiol) का लागि बढी प्रख्यात छ (Ahmed et al., 2021)। टीएचसी मनोसक्रिय यौगिक हो। यसले मानसिक पीडा भुलाउने, तनाव कम गर्न र मानसिक शान्ति या आनन्दानुभूति कायम गर्न सहयोग गर्छ भने सीबीडी (CBD) ले मानव शरीरको एन्डोक्यानाबिनोइड प्रणाली र दिमागसँग सहकार्य गरी शरीरलाई स्वस्थ बनाउने भूमिका खेल्छ (Pennypacker et al., 2022; Ahmed et al., 2021)।

परम्परागत उपचार प्रविधिको रूपमा चिनिने आयुर्वेदिक चिकित्सामा गाँजाका यी यौगिकहरू अपच, बाथ, आन्द्रा सुन्निने, पखाला तथा दुषित भोजन (फुड पोइजनिङ) जस्ता रोगको उपचारमा प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। “सुस्रुता”, “धुर्तासमगामा” तथा “भावप्रकाश” जस्ता किताबहरूमा गाँजालाई स्मरणशक्ति बढाउने तथा पाचनशक्ति बढाउने मद्दत गर्ने वनस्पतिको रूपमा उल्लेख गरिएको छ।^१ उन्नाइसौं शताब्दीमा नै गाँजाको व्यापक उत्पादन र प्रयोग हुने गरेको तथ्यले (Clarke, 2007) गाँजा र मानव जीवनको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ।

आधुनिक चिकित्सा पद्धतिमा पनि गाँजाका यौगिक र रासायनिक तत्त्वहरूलाई शरीरमा हुने पीडा कम गराउने औषधीको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। खासगरी क्यान्सर उपचारमा प्रयोग हुने किमोथेरापी (chemotherapy) का कारण विरामीमा हुने दुखाइ कम गर्न, अनिद्रा, पार्किन्सन्स, छारैरोग, अर्बुद रोग तथा एचआइभी को उपचारमा यिनीहरूको प्रयोग भएको तथ्य भेटिन्छ (Bostwick, 2021; Woolridge et al., 2005; Lutge et al., 2013; Fogarty et al., 2007)।

औषधी प्रयोजनका अलावा गाँजा वा यसका प्रजातिहरूका विभिन्न भागहरूलाई कतै सुर्तीको विकल्पको रूपमा, कतै कपडा उत्पादनका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थको स्रोतको रूपमा, कतै नगदेबालीको रूपमा तथा कतै जैविक मलको रूपमा प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ (Balant et al., 2021a; Fisher, 1975; Smith, 2013)।

१ https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/bulletin/bulletin_1957-01-01_1_page003.html

गाँजाको बोटबाट डोरी, धागो, जुत्ताजस्ता दैनिक जीवनका लागि आवश्यक सामग्री तयार गर्ने गरेको पाइन्छ। यसका लागि “औद्योगिक हेम्प” वा “हेम्प” को नामले चिनिने *cannabis sativa* उपप्रजातिको प्रयोग गरिन्छ। यस उपप्रजातिमा THC को मात्रा ०.३% भन्दा कम हुने भएकाले यसलाई गाँजा (*cannabis*) भन्दा अलग उपप्रजातिको रूपमा हेरिन्छ र औद्योगिक प्रयोजनलाई केन्द्रमा राखी यसको उत्पादन गरिन्छ (Malabadi et al., 2023)। त्यस्तै, पोषणसम्बन्धी एक अध्ययनले गाँजाको बिउलाई राम्रो पौष्टिक आहारको स्रोतको रूपमा उल्लेख गरेको छ (Rupasinghe et al., 2020)। यसबाट गाँजाका विभिन्न भागहरू विभिन्न प्रयोजनका लागि उपयोगी भएको बुझ्न सकिन्छ।

दिनानुदिन प्रयोगमा आउने सामग्रीको उत्पादनमा “हेम्प” को प्रयोग गरिए जस्तै मनोरञ्जनात्मक उद्देश्यका लागि “क्यानाविस” (गाँजा) को प्रयोग गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ। “मादक पदार्थ ऐन”, २०१७ ले गाँजाको मनोरञ्जनात्मक प्रयोगका लागि इजाजत पत्रको व्यवस्था गरी गाँजाको बेचबिखन गर्न अनुमति दिने गरेको इतिहासलाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ। पर्यटकलाई आकर्षित गरी वैदेशिक मुद्रा आर्जन गर्ने प्राथमिकताका साथ निर्मित सो कानुन लागु भएपछि (क्षेत्री, २०७५) काठमाडौँ बसन्तपुरको भोंछे, सडक गाँजाको व्यवसाय हुने र विदेशी पर्यटकले खचाखच हुने “फ्रिक् स्ट्रिट” मा परिणत भएको पाइन्छ। अनुपम प्राकृतिक सौन्दर्य, कम खर्चिला होटल र पश्चिमा देशहरूले प्रतिबन्ध गर्दै आएको गाँजा सेवनमा सहजताका कारण नेपाल विदेशी पर्यटकका लागि आकर्षणको केन्द्र बन्यो। खास गरी गाँजाका पारखी हिप्पीहरू गाँजा सेवनका लागि ठुलो सङ्ख्यामा काठमाडौँमा जम्मा हुन्थे। सन् १९७० को दशक नेपालको गाँजामा आधारित पर्यटन व्यवसायको उल्लेख्य दशक थियो।

सन् १९७० को सुरुदेखि अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विकसित भइरहेको गाँजा विरोधी बहस र त्यसको दबाव तथा गाँजा-पारखी पर्यटकको जीवनशैलीलाई पछ्याउने चाहमा आफ्नै छोराछोरी पनि गाँजाको लतमा फस्ने हुन कि भन्ने भयले काठमाडौँको मध्यमवर्गलाई सताउन थाल्यो। यस मध्यमवर्गीय चिन्ताको असर तत्कालीन सरकार र नीति निर्मातामा पर्नु स्वभाविक नै हुने भयो। परिणामतः तत्कालीन सरकारले गाँजा व्यवसायमा कायम रहेको लचकतालाई हटाउने निर्णय गर्‍यो र सोहीअनुरूप विद्यमान गाँजा बिक्री वितरणसम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरू परिमार्जन गर्‍यो (Liechty, 2017; Shrestha, 1992)।

सन् १९६९ मा, संयुक्त राष्ट्र संघले गाँजालाई लागु औषधको सूचीमा राखी विश्वव्यापी रूपमा यसको उत्पादन र प्रयोगमा कडाइ गर्नुपर्ने प्रस्तावसहित एकल महासन्धि (Single Convention on Narcotic Drugs) पारित गर्‍यो। संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्यको हैसियतले नेपाल सरकारले उक्त महासन्धिलाई अनुसरण गर्दै वि.सं. २०३० मा एक राजनीतिक घोषणामार्फत नेपालमा गाँजाको खेती, उपयोग र व्यापारलाई प्रतिबन्ध लगायो। त्यसको तीन वर्षपछि २०३३ सालमा उक्त घोषणाको कार्यान्वयन गर्न आवश्यक कानुन निर्माण गरी लागु गरियो।

संयुक्त राष्ट्र संघको एकल महासन्धिले गाँजालाई अफिम र हिरोइनजस्तै पदार्थको रूपमा लिई “कुनै वैज्ञानिक तथा चिकित्सकीय महत्त्व नहुने घातक लागु औषधहरू” को रूपमा अनुसूची ४ मा सूचीकृत गर्‍यो। परिभाषागत रूपमा सो महासन्धिमा “गाँजा” लाई “क्यानाविस” प्रजातिको फल दिने, फूल फुल्ने तथा खोटो ननिकालिएको अवस्थाको बोटलाई इङ्गित गरेको पाइन्छ (Single Convention Commentary, 1961)।^२ फल नदिने र फूल फुल्ने भागविनाको बिउ र पातलाई भने यस परिभाषाले समेटेको छैन। बागवानी उद्देश्यबाट गरिने (बिउ र रेसाको) उत्पादनका हकमा सो सन्धि बाधक नहुने जनाइएको छ।^३ गाँजाको बोटबाट प्राप्त हुने चोप (resin) लाई भने क्यानाविस रेजिन (cannabis resin) को रूपमा लागु औषधको अनुसूची ४ मा सूचीकृत गरिएको छ।^४

सोही महासन्धिको अवलम्बन गर्दै युवावर्गमा हुनसक्ने कुलतको जोखिम न्यूनीकरण गर्न नेपालमा पनि लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ लागु गरियो। उक्त ऐनले मादक पदार्थ ऐन २०१७ खारेज गर्‍यो, “गाँजा” लाई “अफिम” र “कोका” सरह मानी अवैध गर्‍यो र यस्ता लागु औषध उत्पादन, ओसारपसार, विक्री वितरण, सञ्चय गर्न वा सेवन गर्न प्रतिबन्ध लगायो। यस ऐनको दफा ५ ले औषधीय प्रयोजनका लागि भने सम्बन्धित सरकारी निकायको इजाजत लिई नियन्त्रित प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरेको थियो।

अन्य देशहरू, खासगरी विकसित देशहरूको अनुभव र अभ्यासको प्रभावस्वरूप लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ मा संशोधन गरियो। यसै क्रममा, वि.सं. २०४९ सालमा गरिएको तेस्रो संशोधनको दफा ४ मा गाँजा लागु औषध नभएको र लागु औषधसँग सम्बन्धित प्रावधान गाँजामा लागु नहुने स्पष्टीकरण थपियो। त्यसयता लागु औषध नियन्त्रण ऐनअन्तर्गत गाँजालाई लागु औषध नमानिने र औषधीका लागि गाँजाको नियन्त्रित प्रयोग गर्न सकिने अवस्था कायम गरियो। तर, यसका लागि आवश्यक संरचना, नियमन गर्ने निकाय र व्यवस्थापन नियमावली तथा एकाइजस्ता पूर्वाधारको निर्माण नगरिँदा उत्पादक तथा प्रयोगकर्ता दुवै पक्षले लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ (तेस्रो संशोधन) ले सिर्जना गरेको खुकुलोपनको उपयोग गर्न सकेनन्। यसले गाँजा व्यवसाय, अध्ययन, अनुसन्धान र औषधीजन्य प्रयोजनका लागि कानुनले वैध मानेका कार्यलाई अवैध मानिनुपर्ने र सोहीअनुरूपको प्रशासनिक र कानुनी कारवाही गरिनुपर्ने जटिलता सिर्जना गर्‍यो।^५

ऐन निर्माण, परिमार्जन र ऐन सञ्चालनका लागि अन्य देशले हासिल गरेको अनुभव फरक-फरक पाइन्छ। केही देशहरूले गाँजालाई पूर्ण रूपमा वैध गर्दै गाँजाजन्य अनुसन्धान र व्यवसायको सञ्चालन र नियमनका लागि छुट्टै संरचना र निकायको स्थापना गरेका छन्। केहीले गाँजालाई गैरअपराधीकरण

२ https://www.unodc.org/documents/treaties/organized_crime/Drug%20Convention/Commentary_on_the_single_convention_1961.pdf?fbclid=IwAR1x6qBJGfeY3bmNjCqqRoAMzbILICSNgxSjV3UrWiQvNacdahsouXxYZ4

३ धारा २८(२) माथि ३ जस्तै

४ माथि ४ जस्तै

५ नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानद्वारा आयोजित सार्वजनिक नीति संवादमा सम्बद्ध अधिकारीद्वारा व्यक्त विचारमा आधारित

गरी नियन्त्रित प्रयोगको व्यवस्था गरेका छन् भने केहीले औषधी र वैज्ञानिक अनुसन्धानबाहेक गाँजाको अन्य प्रयोगलाई वैध गरेकै छैनन् ।

वैज्ञानिक अनुसन्धानले गाँजाको औषधीय उपयोगिता र महत्त्व स्थापित गरिरहेको विश्व सन्दर्भमा यसको वैधताको पक्षमा बहस तीव्र भइरहेको छ । प्रमाणमा आधारित यस बहसले गाँजाको फाइदा र बेफाइदासम्बन्धी नयाँ-नयाँ तथ्यहरू उजागर गरिरहेको छ । नयाँ ज्ञान र सूचनाको यस पृष्ठभूमिमा सन् २०१९ को सुरुआततिर विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको लागु औषधसम्बन्धी विज्ञ समूह (ECDD) ले गाँजा र गाँजाको चोप (resin) नियन्त्रणको सीमालाई परिवर्तन गर्न संयुक्त राष्ट्र संघ समक्ष सुझाव प्रस्तुत गर्‍यो । सो समूहले मुख्य ६ वटा सुझावहरू पेस गरेको थियो, ती मध्ये निम्न तीन सुझावहरू यस अध्ययनसँग सम्बन्धित छन्:

१. गाँजा वा गाँजाका रसालाई अनुसूची ४ बाट हटाई अनुसूची १ मा राखिनुपर्ने;
२. गाँजामा पाइने ड्रोनाबिनोल (dronabinol) र स्टेरोआइसोमरस् (Δ^9 -tetrahydrocannabinol/six isomers of delta-9-tetrahydrocannabinol) यौगिकलाई पनि अनुसूची १ मा राखिनुपर्ने;
३. गाँजाको extracts र tinctures को औषधीय प्रशोधन गर्दा पाइने क्यानाबिडियोल र डेल्टा-९-टेट्राहाइड्रोकानाबिनोल यौगिकको ०.२ प्रतिशतभन्दा कम मात्रालाई अन्तर्राष्ट्रिय नियन्त्रणमा नहुने गरी १९६१ महासन्धिको अनुसूची १ को फुटनोटको रूपमा समावेश गर्नुपर्ने ।

उपर्युक्त सुझावहरूमध्ये गाँजा र गाँजाका रसालाई अनुसूची ४ बाट हटाई १९६१ महासन्धिको अनुसूची १ मा राखिनुपर्ने सुझावलाई मात्र संयुक्त राष्ट्र संघले सदर गर्‍यो । बाँकी सिफारिसहरूका पक्षमा निर्णय गर्न आवश्यक मत नआएकाले तिनलाई अस्वीकार गरियो ।^६ यसको अर्थ संयुक्त राष्ट्र संघले गाँजालाई औषधीय र वैज्ञानिक अनुसन्धानको महत्त्वको लागु औषधका रूपमा सूचीकृत गरी नियन्त्रित प्रयोगका लागि विश्वव्यापी मान्यता प्रदान गर्‍यो । यो नयाँ परिवर्तनसँगै गाँजामा आधारित औषधीको उत्पादन र गाँजासम्बन्धी सवालमा अनुसन्धान गर्न अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा रहेका प्रक्रियागत अवरोधहरू नीतिगत तहमा हटे ।

गाँजाको पुनःसूचीकरणले गाँजाको खेती र व्यवसायलाई निर्वाधरूपमा खुला गरेको भने होइन । यसलाई नियन्त्रित उपयोगमा रहेका अन्य लागुऔषधसरहकै अनुसूचीमा मात्र राखेको हो । अर्थात्, मनोरञ्जनात्मक तथा अन्य प्रकारका गैरचिकित्सकीय प्रयोगका लागि गाँजाको प्रयोग खुला गरिएको होइन । अझ पनि गाँजाको चोप मोर्फिन र ओक्सीकोडोनजस्ता मानिसलाई हानि गर्ने कडा लागु औषधको सूचीमै छ (Single Convention on Narcotic Drugs, 1961) ।

६ https://www.unodc.org/documents/commissions/CND/CND_Sessions/CND_63Reconvened/Press_statement_CND_2_December.pdf; <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/279948/9789241210225-eng.pdf>

हाल सञ्चालनमा रहेको गाँजासम्बन्धी बहस गाँजामा पाइने मनोद्वीपक पदार्थ (psychoactive substance) - टीएचसी र सीबीडी - ले मानव स्वास्थ्यमा कस्तो भूमिका खेल्छ, कस्तो प्रभाव पार्छ भन्ने प्रश्नमा केन्द्रित छ। अहिलेसम्मको ज्ञानले गाँजालाई “फाइदा” भएको “हानिकारक” वनस्पतिको रूपमा स्थापित गरेको छ। यसको अर्थ गाँजाले एकातिर मानसिक शिथिलता र शारीरिक पीडा कम गर्ने औषधीको रूपमा काम गर्छ भने, अर्कातिर, चिकित्सकीय परामर्शविना गाँजाको प्रयोग गर्दा घातक लागु औषधले जस्तै गम्भीर शारीरिक तथा मानसिक हानि र क्षति गर्छ।

परापूर्वकालदेखि नै आयुर्वेदिक उपचार पद्धति धर्म-परम्परासँग गाँसिएको छ। आयुर्वेदिक उपचारमा महत्त्वपूर्ण वनस्पतिको रूपमा लिइने गाँजालाई समुद्र मन्थनबाट निस्किएको विष सेवन गर्दा भएको पीडालाई कम गर्न भगवान शिवले सेवन गरेको धार्मिक प्रसङ्ग अथर्ववेदमा उल्लेख भएको पाइन्छ। यही प्रसङ्गलाई आधार मानी शिवभक्त साधुहरू गाँजा (भाङ) लाई पवित्र वनस्पतिको रूपमा लिन्छन् र शारीरिक तथा मानसिक पीडा कमगर्ने औषधीको रूपमा सेवन गर्छन्। शिवरात्रीका दिन त सर्वसाधारणले पनि भाङ वा गाँजा सेवन गर्ने र त्यसलाई अन्यथा नमान्ने सामाजिक प्रचलन नै छ। तर, कानुनी रूपमा गाँजा प्रयोग वर्जित छ। गाँजा सेवनको सामाजिक र धार्मिक मान्यता पाएको शिवरात्रीकै दिन पशुपतिक्षेत्र वरपर गाँजा तथा भाङको बेचबिखनमा हुने निषेध तथा^७ गाँजा प्रयोग गरेको अभियोगमा प्रहरीबाट हुने गाँजा पारखीहरूको धरपडक यसको उदाहरण हो।^८

यस्ता धरपकड तथा कानुनी बन्देजले गाँजाको उत्पादन, उपभोग तथा गाँजाजन्य व्यवसाय सञ्चालनमा नियन्त्रण गर्न सकेको देखिदैन। लागु औषध नियन्त्रण ऐन लागु भएकै अवस्थामा - उदाहरणका लागि आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा मात्र - गाँजाको कारोबार गरेको आरोपमा हजारौंको गिरफ्तारी गरिएको छ भने लगभग ७ सय विघामा गरिएको गाँजाखेतीको फँडानी भएको छ (गृह मन्त्रालय, २०७८)। हरेक वर्ष सुनिने गिरफ्तारी र गाँजा फँडानीका यस्ता समाचारले हाम्रो देशमा गाँजाको उत्पादन र उपभोग भइरहेको मात्र नभएर गाँजाको खेती र उपयोगको नियन्त्रणका लागि गरिएका कानुनी तथा प्रशासनिक अभ्यासहरू सफल नभएको पनि प्रष्ट हुन्छ।

गाँजा नियन्त्रणको प्रयास अन्यत्र पनि सफल भएको देखिदैन। सदिऔँदेखि नै मनोसक्रिय र मनोरञ्जनात्मक उद्देश्यका लागि प्रयोग हुँदै आएको गाँजाको सबैभन्दा ठूलो बजार एसिया महादेश नै हो, जहाँ वार्षिक १ खर्ब ३२ अर्ब ९० करोड अमेरिकी डलर बराबरको कारोबार हुन्छ। यसैगरी उत्तर अमेरिकामा वार्षिक ८५ अर्ब ६० करोड अमेरिकी डलर, युरोपमा ६८ अर्ब ५० करोड अमेरिकी डलर, अफ्रिकामा ३७ अर्ब ३० करोड अमेरिकी डलर र ल्याटिन अमेरिकामा ९ अर्ब ८० करोड अमेरिकी डलर बराबरको कारोबार हुने गरेको छ।^९ विश्व लागु औषध रिपोर्ट २०२२ का अनुसार हाल विश्वमा २१ करोड ९० लाख गाँजाका प्रयोगकर्ता रहेका छन्।

^७ <https://kendrabindu.com/others/55985-1612474463.html>, <https://www.himaldarpan.com/news/shivaratri/>

^८ <https://mysansar.com/2013/03/4209>

^९ <https://www.gbnews.ch/340-billion-the-global-cannabis-market/>

तालिका १: विश्वभर गाँजा प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या

वर्ष	सङ्ख्या
२०२१	२१ करोड ९० लाख
२०२०	२१ करोड ९० लाख
२०१७	२३ करोड ७० लाख
२०१५	२३ करोड २० लाख
२०१३	२३ करोड २४ लाख
२०११	२३ करोड ३ लाख

Source: Statista, 2023

गाँजा नियन्त्रणको प्रयासले अपेक्षित नतिजा नदिइरहेको बेला गाँजासम्बन्धी विश्व जनमतमा भने गाँजा पक्षीय परिवर्तन आइरहेको छ । गाँजाको उपयोगिताका बारेमा नयाँ-नयाँ तथ्यहरू स्थापित भएसँगै आएको यस परिवर्तनले गाँजासम्बन्धी विद्यमान सामाजिक चेत र कानुनी व्यवस्थामा समेत परिवर्तन ल्याइरहेको छ । प्रति वर्ष गाँजालाई गैरअपराधीकरण तथा वैध गर्ने देशहरूको सङ्ख्यामा भइरहेको विस्तार यसको प्रमाण हो । सन् २०२१ सम्ममा ४१ देशहरूले गाँजालाई वैधानिकीकरण गरिसकेकोमा तीमध्ये ७ देशहरूले मात्र पूर्ण रूपमा वैध गरेका छन् भने बाँकी देशहरूले गैरवैधानिकीकरण गरिएको पाइन्छ । विश्लेषकहरूका अनुसार आउने दिनहरूमा यस सङ्ख्यामा अर्थपूर्णरूपमा वृद्धि हुनेछ ।

विश्वस्तरमा विकसित भइरहेका यी घटना-परिघटनाको प्रभावस्वरूप नेपालमा पनि गाँजा खेती तथा यसको व्यापारमाथिको प्रतिबन्ध फुकुवा गर्नु उपयुक्त हुने बहस सुरु भएको छ (BBC News, 2020) । गाँजा खेतीको पक्ष तथा विपक्षमा विभिन्न धारणाहरू सार्वजनिक भइरहेको सन्दर्भमा नेपालको सङ्घीय संसदको प्रतिनिधि सभा अन्तरगतका केही सांसदहरूको पहलमा वि.सं. २०७६ फागुन १९ गते “गाँजा खेतीलाई नियमन तथा व्यवस्थापन गर्न बनेको” गैरसरकारी विधेयक सङ्घीय संसद सचिवालयमा दर्ता गरियो । “औषधी निर्माण, वैज्ञानिक अनुसन्धान खाद्य, व्यावसायिक तथा औद्योगिक प्रयोजनका लागि गुणस्तरीय गाँजा उपलब्ध गराउन गाँजा खेतीलाई नियमित तथा व्यवस्थित गर्ने र गाँजाको गैरकानुनी उत्पादन, बिक्री वितरण तथा उपयोगलाई नियन्त्रण गर्ने”^{१०} अभिप्रायका साथ नियन्त्रित प्रयोजनको अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त कै आधारमा मस्यौदा गरिएको उक्त विधेयक तत्कालीन प्रतिनिधि सभाको कार्यकाल समाप्त भएसँगै निस्प्रभावी भएको छ, तर यसले

१० विधेयकको डिजिटल प्रति यस लिङ्कमा उपलब्ध छ: <https://hr.parliament.gov.np/uploads/attachments/guqbqxbhetoacr.pdf>

गाँजालाई निरापराधीकरण र वैध गर्नुपर्ने पक्षमा सुरु भएको भाष्य र बहसलाई थप बलियो बनाउन भने सहयोग पुऱ्याएको छ । नेपाल सरकारले चालु आ.व. २०८०/८१ को बजेट वक्तव्यको बुँदा १०५ मा औषधीजन्य प्रयोगको लागि गाँजा खेतीको सम्भाव्यता अध्ययन गरिने^{११} व्यवस्था गरी यस बहसमा थप उर्जा भरेको छ ।

यो अध्ययन उपर्युक्त पृष्ठभूमिमा सम्पन्न भएको हो । यस पृष्ठभूमिमा पनि तीनवटा परिस्थितिहरू विद्यमान छन्- एकातिर गाँजा प्रयोगको लामो धार्मिक तथा ऐतिहासिक परम्परा छ भने अर्कातिर गाँजाका फाइदा तथा बेफाइदाका बारेमा नयाँ-नयाँ तथ्यहरू प्रकाशमा आइरहेको र अझै केही गाँजासम्बन्धी मिथकहरूमाथि वैज्ञानिक परीक्षण हुन बाँकी नै रहेको यथार्थ छ ।

१.२ समस्याको कथन र नीति अन्तराल

विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनका अनुसन्धादाता तथा वैज्ञानिकहरूले चिकित्सकीय प्रयोजनका लागि गाँजामा पाइने रासायनिक तत्त्वका फाइदा उजागर गरेसँगै संयुक्त राष्ट्र संघको एकल महासन्धिमा गाँजालाई अनुसन्धानको महत्त्व बोकेको लागु औषधमा सूचीकृत गरियो । यसले अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा गाँजाको अध्ययन अनुसन्धानका लागि थप नयाँ आयामहरू सुरु गरेको पाइन्छ । सन् २०२३ सम्म आइपुग्दा अनुसन्धान तथा औषधीय प्रयोजनको अतिरिक्त मनोरञ्जनका लागि गाँजालाई खुला गर्ने गरी केही देशले नीति निर्माण गरिरहेका पाइन्छ । नेपालमा भने अवस्था नितान्त फरक छ । मादक पदार्थ ऐन अन्तर्गत वि.सं. २०१७ मा गाँजा व्यापार गर्न दिइएको इजाजत पत्र २०३३ मा जारी गरिएको लागु औषध नियन्त्रण ऐनमार्फत फिर्ता लिइयो र गाँजाको खेती र व्यवसायमा पूर्ण बन्देज लगाइयो । २०४३ को संशोधन मार्फत गाँजालाई लागु औषधको सूचीबाट हटाई गाँजाको नियन्त्रित प्रयोजन गर्न सकिने खुकुलो गर्ने नीति लिइयो, तर उक्त नीति कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कार्यविधि बन्न सकेन । परिणामतः ४७ वर्ष पहिले नै लिइएको सीमित प्रयोगका लागि गाँजा खेती गर्न सकिने सरकारी नीति कार्यान्वयनमा आएन ।

राजनीतिक या नीतिगत रूपमा गाँजाको औषधीय प्रयोगले मान्यता पाएको छ । तर, यस नीतिगत मान्यतालाई व्यावहारिक कार्यान्वयनका लागि अपरिहार्य नियमावलीको अभावमा गाँजाको औषधीय प्रयोगमा समेत व्यवधान कायम छ । त्यस्तै, गाँजामा पाइने मनोद्वीपक पदार्थ (टीएचसी) कुन भागमा पाइन्छ, त्यसको कति मात्रालाई जोखिमको रूपमा लिने र कतिलाई नलिने, टीएचसीको मात्रा या प्रयोगसम्बन्धी विवाद उत्पन्न भएको अवस्थामा छानबिन र निरुपण कसले गर्ने जस्ता प्रश्न मौजुदा नीति वा ऐनमा अनुत्तरित छन् । फलस्वरूप आयुर्वेद चिकित्सकहरू गाँजाको रसायन मिश्रित औषधी निर्माण गर्न असमर्थ बनेका छन् ।

११ वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमको डिजिटल प्रति यस लिङ्कमा उपलब्ध छ- https://www.mof.gov.np/uploads/document/file/1686554933_1685371031_Budget_Speech_2080-81_Final.pdf

वैज्ञानिक अनुसन्धानाका सन्दर्भमा पनि यही अन्योलले व्यवधान खडा गरेको छ । अनुसन्धानका लागि आवश्यक गाँजा कहाँबाट, कसरी र कुन निकायको सहजीकरणमा लिने भन्ने आधारभूत प्रश्नमा नै संलग्न विज्ञहरू अन्योलमा रहेको बताउँछन् ।

औद्योगिक प्रयोजनका सन्दर्भमा पनि अन्योल कायम छ । गाँजाको खेती तथा उपयोगमा बन्देज छ, तर हेम्पबाट तयार भएका औद्योगिक उत्पादनहरू निर्यात गर्न पाइने कानुनी छुट छ । यसले गाँजाको अवैध खेती तथा अवैध तरिकाबाट कच्चा पदार्थ ओसारपसार गरी अवैध व्यवसाय सञ्चालन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना गरेको छ । नीति तथा व्यावहारिक कार्यान्वयनको बिचमा रहेको यही विद्यमान खाडल नै यस अध्ययनले सम्बोधन गर्न खोजेको मूल समस्या हो

१.३ अनुसन्धान उद्देश्यहरू

माथि उल्लिखित पृष्ठभूमिमा गरिएको यस अध्ययनका उद्देश्यहरू देहायबमोजिम रहेका छन् ।

- अ) नेपालमा गाँजा खेती, यसको आर्थिक-सामाजिक तथा परम्परागत औषधीय इतिहास तथा यसले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका उद्देश्यहरूको प्राप्तमा पुऱ्याउन सक्ने योगदानको विवेचना गर्नु,
- (आ) गाँजाको गैरअपराधीकरण तथा वैधतासम्बन्धी विभिन्न देशहरूको अभ्यास र अनुभवको समीक्षा गर्नु,
- (इ) गाँजाको खेती र यसको उपयोगको वैधानिकीकरणबाट प्रयोगकर्ताहरूमा पर्नसक्ने व्यक्तिगत तथा सामाजिक पक्षहरू र तिनलाई सम्बोधन गर्न आवश्यकपर्ने संरचनाहरूको पहिचान गर्नु ।

१.४ अनुसन्धान प्रश्न

- क) गाँजाको खेती, परम्परागत औषधीय इतिहास र व्यवसायलाई वैध गर्दा समाज र देशले के-कस्तो लाभ लिन सक्छ ?
- ख) गाँजाको वैधानिकताका सम्बन्धमा व्यवसायी तथा अन्य सरोकारवालाहरूको धारणा के छ ?
- ग) गाँजालाई वैध गर्ने देशहरूका नीतिगत आधार, प्रावधानहरू र अनुभवहरूका आधारमा नेपालले लिनुपर्ने र लिनसक्ने शिक्षा तथा सन्दर्भ के हुन सक्छन् ?
- घ) गाँजाको वैधताले सिर्जना गर्न सक्ने सामाजिक असरहरू के-के हुन सक्छन् ? तिनको निराकरणका लागि राज्यले के गर्नुपर्छ ?

१.५ अध्ययन विधि

माथि उल्लिखित अनुसन्धान प्रश्नहरूमा केन्द्रित रही गरिएको पूर्वसाहित्य समीक्षा, विज्ञहरूसँगको नीति संवाद तथा गाँजाजन्य व्यवसायमा संलग्न केही व्यापारीहरूसँगको अन्तरक्रिया यस अध्ययनले अनुसरण गरेका विधिहरू हुन् ।

तथ्याङ्क सङ्कलन तथा प्रमाणीकरणका लागि सम्बन्धित विषय विज्ञ तथा अभ्यासकर्ताहरूसँग दुई वटा सार्वजनिक नीति संवाद र एउटा विशेष अन्तरक्रियाको आयोजना गरिएको थियो । खण्ड १.४ मा उल्लिखित अनुसन्धान प्रश्नहरूको उत्तर सङ्कलन गर्ने लक्ष्यका साथ २०७९ साल जेठ ३१ गते आयोजित पहिलो नीति संवादमा ४९ जना (नीति निर्माता, हेम्प व्यवसायी, औषधी विज्ञ, आयुर्वेदिक चिकित्सक, अधिवक्ता, अभियन्ता, पुनर्स्थापना केन्द्रका प्रतिनिधि तथा विश्वविद्यालयका प्राज्ञहरू) को उपस्थिति रहेको थियो । मिति २०७९ असोज ४ गते आयोजित दोस्रो अन्तरक्रियामा अनुसन्धानको प्रारम्भिक नतिजाको प्रस्तुतीकरण गरी पृष्ठपोषण तथा सूचना सङ्कलन गरियो । दोस्रो नीति संवादमा ४० जना सरोकारवालाहरूको उपस्थिति रहेको थियो । त्यस्तै, मिति २०७९ फागुन ११ गते आयोजना गरिएको कार्यक्रममा गृह मन्त्रालय तथा सिंहदरवार वैद्यखानाका प्रतिनिधि औषधी विज्ञ, औद्योगिक हेम्प व्यवसायी, आयुर्वेद चिकित्सक, अधिवक्ता, पोषण विज्ञ, पुनःस्थापना केन्द्रका प्रतिनिधि, अभियन्ता आदि सहित ६७ जनाको सहभागिता रहको थियो ।

सार्वजनिक नीति संवादमा उपस्थित हेम्प व्यवसायमा संलग्न उद्यमीहरूले गाँजाको प्रयोग र सामग्रीहरूबारे दिएको सूचनाको पुनःप्रमाणीकरणका लागि काठमाडौँस्थित केही मुख्य हेम्प व्यवसायीहरूको कार्यस्थल भ्रमण गरी उनीहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइयो । यसका अतिरिक्त पर्यटकका लागि प्राथमिकतामा राखिएको काठमाडौँको पर्यटकीय स्थल ठमेलमा द्रुत बजार सर्वेक्षण गरी गाँजाको रेसा तथा अन्य उत्पादनसम्बन्धी व्यापारमा संलग्न केही व्यापारीहरूसँग विद्यमान कानुनी बन्देज, यसको असर र त्यसको निदानका लागि गर्नुपर्ने कामको बारेमा अनौपचारिक छलफल गरी उनीहरूको राय समेत सङ्कलन गरियो ।

१.६ अध्ययन सीमा

यो अध्ययन आधारभूत रूपमा डेस्क समीक्षा, सार्वजनिक नीति संवाद, अन्तर्वार्तामा आधारित छ । अध्ययनको सन्दर्भमा दुई, तीन व्यक्तिहरूसँग “मुख्य सूचक अन्तर्वार्ता” (key informant interviews) आयोजना गरिएको थियो, तर त्यसको उद्देश्य तथ्याङ्क सङ्कलनभन्दा पनि अन्य स्रोतबाट प्राप्त सूचनाको थप प्रमाणीकरण गर्नु रहेको थियो । गाँजा खेती र व्यवसाय गरिने मुख्य सहर/नाकाहरूको स्थलगत भ्रमण गरी संलग्न उद्यमी, व्यापारीसँग थप सूचना सङ्कलन गर्न सकेको भए यो अध्ययन अभूत परिष्कृत हुने थियो । विविध कारणले त्यसो गर्न सकिएन ।

औषधीय प्रयोग र रासायनिक अध्ययनसँग सम्बन्धित सूचना प्राप्त सन्दर्भ सामग्रीबाट मात्र लिइएको छ । गाँजाजन्य औषधीको प्रयोगकर्ता या अन्य हिसाबले यसको प्रभावमा रहेका व्यक्तिहरूको प्रत्यक्ष अनुभव समेट्न भने सकिएन । यी सीमिताताको बिच तयार गरिएको यस प्रतिवेदनलाई गाँजासम्बन्धी बृहत् सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा भन्दा पनि प्रारम्भिक सूचना-सामग्रीको आधारको रूपमा लिनु उपयुक्त हुन्छ ।

परिच्छेद २

गाँजाको ऐतिहासिक, धार्मिक, सामाजिक तथा आर्थिक पक्ष

गाँजाको औषधीय परम्पराको इतिहास लामो छ। यो परम्परा ४७०० इशापूर्व (BC) चीनबाट सुरु भएको पाइन्छ (Balant et al., 2021 b)। भारत, पाकिस्तान, पर्सिया, इजिप्ट, ग्रीस र रोमका ऐतिहासिक लेखहरूमा पनि गाँजाको औषधीय प्रयोजनको वर्णन भेटिन्छ (Balant et al., 2021a)। यी सन्दर्भ-सामग्रीले गाँजा पूर्वीय तथा पश्चिमी दुवै समाज र सभ्यतासँग अविच्छिन्न रूपमा गाँसिएर रहेको संरक्षित वनस्पतिको रूपमा रहेको सङ्केत गर्छन्।

औषधीका अतिरिक्त मनोविनोदका लागि पनि गाँजाको सेवन गरिने लामो प्रचलन रहेको पाइन्छ। युरोपमा साइकोएक्टिभ औषधका रूपमा गाँजाको प्रयोग हुने गरेको विवरणसहितको प्रतिवेदन सन् १२७१ मा नै प्रकाशित भएको दाबी छ।^{१२} मार्कोपोलोले तयार गरेको यो प्रतिवेदन गाँजाको मनोविनोदी प्रयोगको पहिलो लिखित इतिहास मानिन्छ। सबै सभ्यताहरूमा मनोद्वीपक प्रयोजनका लागि गाँजाको प्रयोग हुने गरेको र यस्तो प्रयोगको इतिहास हजारौं वर्षको रहेको अन्य अध्येताहरूको पनि दाबी छ (Karki & Rangaswamy, 2023)।

भट्टराई र ज्ञवाली (२०७८) का अनुसार पूर्वीय समाजमा पनि रक्सी वा अन्य लागु पदार्थको जस्तो लत नबस्ने यस नसाको सीमित, मनोविनोदी प्रयोगको लामै इतिहास रहेको छ। सीमित प्रयोगले मानव स्वास्थ्यमा समेत फाइदा हुने जनविश्वास रहेकाले गाँजाको सेवन परम्परागत रूपमा ग्राह्य हुँदै आएको भट्टराई र ज्ञवालीको थप तर्क छ। खाद्य र पेय पदार्थका रूपमा तथा मानव सौन्दर्य बढाउने साधनको रूपमा समेत गाँजाको प्रयोग गरिने परम्परा रहेको पाइन्छ।

यस परिच्छेदमा नेपालको धार्मिक, सामाजिक तथा आर्थिक इतिहाससँग कायम गाँजाको अन्तरसम्बन्धको छोटो चर्चा छ।

२.१ नेपालमा गाँजा खेतीको ऐतिहासिक विवेचना

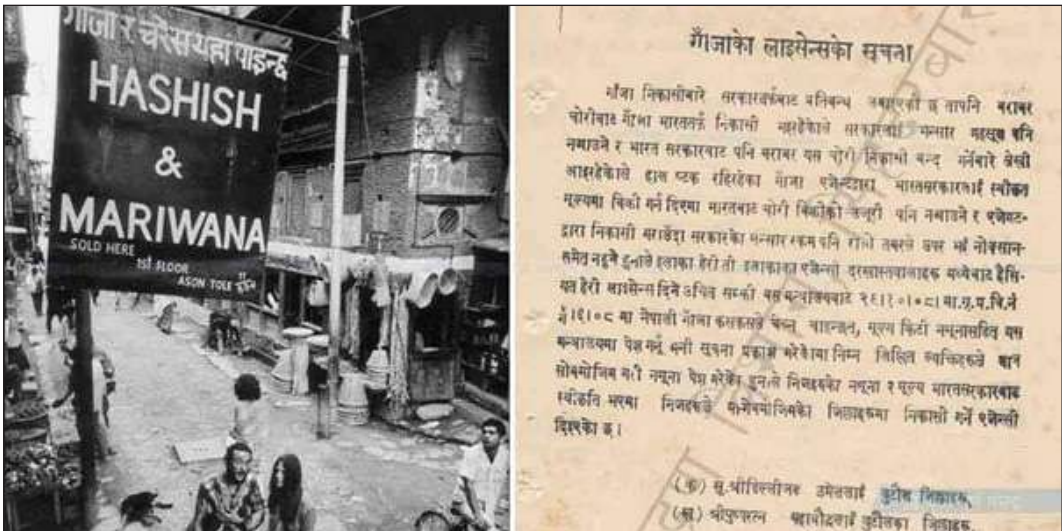
उन्नाइसौं शताब्दीमा नै बेलायती अधिकारीहरूले तयार गरेको दस्तावेजमा नेपाल र भारतमा गाँजाको खेती तथा प्रयोग हुने गरेको उल्लेख छ (Shakya et al., 2020)। विश्वमा सुरु भएको आर्थिक क्रान्तिसँगै नेपालमा पनि आम्दानीको स्रोतको रूपमा गाँजा खेतीको सुरुआत भएको र उन्नाइसौं शताब्दीमै नेपालको गाँजा विश्व बजारमा पुगेको तथ्य अन्य दस्तावेजहरूमा पनि भेटिन्छ (क्षेत्री, २०७५)। जेम्स फिसर (James Fisher) ले सन् १९७५ मा प्रकाशन गरेको लेखमा नेपालका तराई तथा

१२ <https://tonydagostino.co.uk/history-of-cannabis/#:~:text=1271%3A%20First%20reports%20in%20Europe,papal%20ban%20on%20cannabis%20medicines>

मध्य पहाडका विविध जलवायु भएका विभिन्न स्थानमा गाँजाको खेती हुने गरेको उल्लेख गरेका छन् । उनको लेखमा नेपालका वनजङ्गलमा प्राकृतिक अवस्थामा नै गाँजा प्रशस्त पाइने चर्चा गरिएको छ ।

सन् १९६० को दशकको मध्यदेखि सन् १९७० का सुरुका केही वर्षहरूसम्म काठमाडौँ लगायतका सहरहरूमा गाँजाको व्यवसाय र उपयोग सामाजिक तथा कानुनी दुवै हिसाबले ग्राह्य रहेको पाइन्छ । मनोरम वातावरण, सस्ता होटेल तथा गुणस्तरीय गाँजा सेवनको अवसरले मध्य १९६० को काठमाडौँ युवा तथा हिप्पी-पर्यटकहरूको आकर्षणको केन्द्र रहने गरेको बताइन्छ (Liechty, 2017; Fisher, 1975) । सन् १९७३ सम्म काठमाडौँलाई हिप्पीहरूले “आनन्द प्राप्त गर्ने” सहर मानिन्थ्यो । सरकारले चलाएका गाँजा तथा चरेसका पसलहरूबाट संसारबाट भेला भएका हिप्पीहरू विनारोकटोक गाँजा तथा चरेस किन्थे र उपभोग गर्थे । सन् १९७० को दशकका सुरुका वर्षहरू काठमाडौँ सहर हिप्पी-संस्कृतिको प्रभावमा आइसकेको जस्तो देखिन्थ्यो । गाँजाको आनन्दमा रमाएका हिप्पीहरूको जीवनचर्याप्रति नेपाली युवाहरू समेत आकर्षित हुन थालिसकेका थिए (Khanal et al., 2021; क्षेत्री, २०७५) ।

चित्र १: ‘हिप्पीकाल’मा काठमाडौँको ठमेल र वि.सं. २०२६ मा गाँजा व्यापारको लाइसेन्स दिन सरकारद्वारा जारी गरिएको सूचना

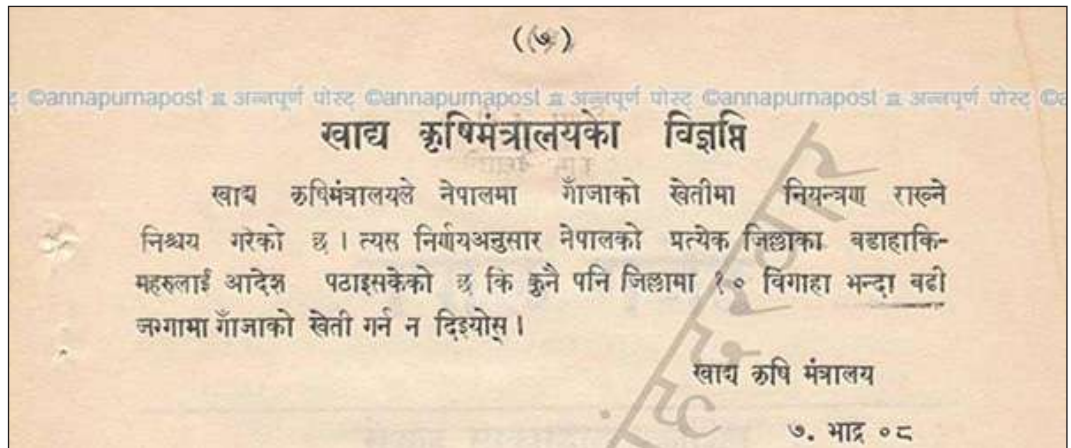
स्रोत: क्षेत्री, २०७५

गाँजा विसौ शताब्दीमा नेपाललाई विश्व बजारमा परिचित गराउने तामा र कपासपछिको महत्त्वपूर्ण उत्पादनमा पर्दथ्यो (क्षेत्री, २०७५) । कृषकहरूले गाँजा खेतीबाट भाड, चरेस, भाँगो (गाँजाको बिउ)

तथा रेसा र तिनमा आधारित उत्पादनहरू तयार गर्दथे । यीमध्ये कतिपय उत्पादनहरू घरायसी प्रयोजनमा खपत हुन्थे, भने अन्य उत्पादनहरू बजारमा पठाइन्थे ।

गाँजाको खेती र उपयोगलाई नियमन गरी यसबाट हुन सक्ने हानि-नोक्सानी कम गर्ने आशयले वि.सं. २००८ तिर तत्कालीन नेपाल सरकारले गाँजा खेती कम गर्न कृषकहरूलाई आह्वान गर्दै विज्ञप्ति जारी गर्‍यो । तत्कालीन नेपाल सरकारको “खाद्य कृषि मन्त्रालय” को विज्ञप्ति (चित्र २) अनुसार प्रत्येक जिल्लामा १० विघाभन्दा बढी जमिनमा गाँजा खेती गर्न बन्देज लगाइयो र खेती गर्नुअघि अनुमति अर्थात् लाइसेन्स लिनुपर्ने व्यवस्था गरियो (क्षेत्री, २०७५; बस्नेत, २०७७) । लाइसेन्स प्राप्त एजेन्टमार्फत निकासी कर तिरी गाँजा निकासी गर्ने व्यवस्था मिलाइयो । वि.सं. २०१० मा चरेस निकासी गर्दा प्रति सेर ६२ रुपैयाँ ५० पैसा र भाङ निकासी गर्दा प्रति मन ३२ पैसा भन्सार महसुल तिर्नु पर्दथ्यो (बस्नेत, २०७७) ।

चित्र २: तत्कालीन नेपाल सरकारको खाद्य तथा कृषि मन्त्रालयले गाँजा खेती कम गर्न २००८ सालमा जारी गरेको विज्ञप्ति

स्रोत: क्षेत्री, २०७५

वि.सं. २०१५ सम्ममा विराटनगर, सप्तरी, रौतहट, पर्सा, बारा, शिवराज, तौलिहवा लगायतका मधेसका केही जिल्ला तथा स्थानहरूमा गाँजा खेतीका लागि इजाजत दिइएको थियो । इजाजत प्राप्त खेतीको उत्पादन तोकिएको राजस्व लिई विधिसम्मत प्रक्रियामार्फत भारतमा निकासी गरिन्थ्यो । विस्तारै सम्भवतः भारतमा गाँजाको माग बढ्दै जाँदा अवैध बाटोबाट पनि गाँजाको निकासी हुन थाल्यो । अवैध निकासीका कारण सरकारले लिएको लक्ष्य अनुसार उठ्नुपर्ने राजस्व उठेन । यसलाई सम्बोधन गर्न तत्कालीन सरकारले लाइसेन्स लिएर मात्र गाँजा निकासी गर्न राजपत्रमा पुनःसूचना प्रकाशित गरी सार्वजनिक आह्वान गर्‍यो (क्षेत्री, २०७५; बस्नेत, २०७७) । यी सूचना तथा आह्वानहरूले संयुक्त राष्ट्र संघले एकल महासन्धि लागु गर्नुपूर्व नै नेपालमा गाँजा नियमनका प्रयासहरू गरिएका थिए भन्ने

२.२ नेपालमा पाइने गाँजाका मुख्य प्रकार

नेपाली गाँजाका प्रजातिहरू क्यानबिस सेटिभा (cannabis sativa) क्यानबिस इन्डिका (cannabis indica) लगायत उच्च गुणस्तरका हुने हुँदा नेपालको गाँजा संसारभरका गाँजा पारखीबिच प्रख्यात मानिन्छ (घिमिरे, २०७८) । इन्डिका प्रजातिको गाँजाको बोट लगभग एक मिटरसम्म फैलने (चौडाइ) र पाँच फिटसम्म उचाइको हुन्छ । यस प्रजातिले खडेरी सहँदैन तर चिसो सहन्छ । यो करिब ७ देखि १० हप्ताको अवधिमा फुल्दछ । सेटिभा प्रजाति भने करिब २ देखि ३ मिटरको हुने र १२ देखि २५ हप्तामा फुल्ने गर्दछ (Gould, 2015; Rupasinghe et al., 2020) ।

गाँजा कति प्रकारका हुन्छन् भन्नेबारेमा भने मतैक्य छैन । अधिकांश अनुसन्धाताहरू खेती गरिने गाँजाको एउटा मात्र प्रजाति रहेको धारणा व्यक्त गर्छन्, तर यस विषयमा गरिएको पछिल्लो अध्ययनको निष्कर्षका अनुसार गाँजाका दुई मुख्य उपप्रजातिहरू (c. sativa subsp. indica / c. sativa subsp. Sativa) छन् र उपप्रजाति indica मा उपप्रजाति sativa मा भन्दा THC को मात्रा बढी पाइन्छ (Rupasinghe et al., 2020) । पाँच वर्षअघि नेचर जर्नलमा प्रकाशित एक लेखले त गाँजाका sativa, indica / ruderalis गरी तीन उपप्रजातिहरू रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको छ (Gould, 2015) ।

गाँजाको बोटलाई भाले र पोथीमा वर्गीकृत गरिन्छ । पोथी बोटको फूलले मात्र नशा (बोलीचालीको भाषामा लड्डु पार्ने) दिने पदार्थ उत्पादन गर्छ । त्यस्तै, पोथी बोटबाट मात्र बिउ उत्पादन गर्न सकिन्छ । यसका लागि भाले बोटको फूलले उत्पादन गर्ने परागकण पोथी बोटको फूलमा परागसेचन हुनु जरुरी छ । वानस्पतिक विधिबाट पनि प्रजनन गरी बिउ उत्पादन गर्न सकिन्छ । प्राकृतिक रूपमा (वनजङ्गलमा) उम्रेको गाँजाको बोटहरू मध्ये ५० प्रतिशत पोथी र ५० प्रतिशत भाले रहेको पाइन्छ (Mohan, 1982) ।

२.३ गाँजाको सामाजिक-आर्थिक पक्ष

मानव सभ्यताको विकाससँगै गाँजाको रेसा कपडा बुन्नका लागि प्रयोगमा आएको अनुमान छ । ईसापूर्व ८ हजार वर्षभन्दा पहिलेदेखि नै गाँजाको रेसाबाट कपडा बनाउन थालिएको विश्वास गरिन्छ (Natural Fiber Nepal, 2019) । कतिपय नेपाली समुदायमा दैनिक खाद्य र मानवीय तथा घरपालुवा जनावरको स्वास्थ्य उपचारको स्रोतको रूपमा गाँजाको प्रयोग भइआएको पाइन्छ । मनोविनोद र थकान कम गर्ने घरेलु औषधीको रूपमा पनि गाँजाको प्रयोग गरिने परम्परा रहेको अधिल्लो परिच्छेदमा चर्चा गरिसकिएको छ ।

रक्सी, सुर्ती तथा अन्य अम्मली पदार्थभन्दा गाँजा कम हानिकारक हुने भएकाले अन्य अम्मलको तुलनामा गाँजा प्रयोगको सामाजिक ग्राह्यता बढी रहेको बताइन्छ (पण्डित, २०७६; घिमिरे २०७८) । गाँजा, मदिरा र सुर्तीजन्य पदार्थको प्रयोगबाट हुने मनोवैज्ञानिक, सचेतनात्मक असर र

ट्राफिक दुर्घटनाको जोखिमसम्बन्धी गरिएको तुलनात्मक अध्ययनले गाँजाबाट हुने असर तुलना गरिएका अन्य दुई अम्मलको भन्दा कम भएको वैज्ञानिक अध्ययनको निष्कर्ष छ (Johnstad, 2022; Degenhardt et al., 2001) ।

गाँजाका विभिन्न भागहरूको आ-आफ्नै/छुट्टा-छुट्टै सामाजिक-आर्थिक महत्त्व रहेको पाइन्छ। यो महत्त्व सामाजिक आहान या धार्मिक मतका आधारमा स्थापित परम्परागत ज्ञानको आधारमा मात्र नभएर वैज्ञानिक अध्ययनले समेत स्थापित गरेको तथ्य हो (तालिका २) ।

तालिका २: गाँजाको बोटका विभिन्न भागहरूको उपयोग

बोटको भाग	उपयोग	स्रोत
जरा	माटोमा भएको सघन धातु (heavy metal) बाट हुने प्रदूषण कम गर्न, प्राङ्गारिक पदार्थको माध्यमबाट माटोको पानी सोस्ने शक्ति सुदृढ गर्न (phytoremediation and soil revitalization) तथा विभिन्न प्रकारका औषधी निर्माणमा समेत उपयोगी हुन्छ ।	(Todde et al., 2022)
बोक्रा	गाँजाको बोक्राबाट प्राप्त हुने रेसा डोरी, दाम्लो, कपडा, धागो, कागज तथा रेसा/डोरी-आधारित अन्य सामग्री बनाउन प्रयोग गरिन्छ ।	(Crini et al., 2020)
कडा डाँठ	गाँजाको कडा डाँठ इन्सुलेसन् सामग्री (insulation material) जस्ता वस्तुहरू उत्पादन गर्न प्रयोग गरिन्छ । गाँजाको डाँठलाई नेपालको पहाडी क्षेत्रमा कुँडो या खाना पकाउने इन्धनको रूपमा समेत प्रयोग गरिन्छ ।	(Charai et al., 2021; Pleiksnis & Dovgiallo, 2013)
पात	गाईवस्तुको गोठमा सोतरको रूपमा प्रयोग गरिन्छ ।	
फूल	गाँजाको फूल सौन्दर्य प्रसाधन (cosmetics), अत्यावश्यक तेल (essential oil) तथा मनोद्वीपक पदार्थ (psychoactive substance) को उत्पादनमा उपयोगी हुन्छ। यसमा पाइने टीएचसी र सीबीडीजस्ता रासायनिक पदार्थहरूबाट औषधीको निर्माण गरिन्छ। त्यस्तै, सुकाएको फूलको सम्पूर्ण भागबाट ह्यासिस् बनाइन्छ भने फूलबाट प्राप्त हुने च्याप-च्याप लाग्ने पदार्थ र परागबाट चरेस बन्छ।	(Hsu et al., 2021; Schettinio et al., 2021)
बिउ	गाँजाको बिउ खाजाको रूपमा खान सकिन्छ। बिउलाई सामान्यरूपमा प्रशोधन गरी अचार लगायतका खाद्यवस्तुहरू बनाउन प्रयोग गरिन्छ। बिउबाट प्राप्त हुने तेल दैनिक खाद्यान्नको रूपमा गरिन्छ, भने प्रशोधित तेलबाट विभिन्न सौन्दर्य प्रसाधन तयार गरिन्छ।	(Farinon et al., 2020)

नेपालको मध्यपहाडका जिल्लाहरूमा उत्पादन हुने गाँजा (नेपालको पश्चिमी क्षेत्रको स्थानीय भाषामा भाँगो) रेसा र बिउ दुवैको उत्पादनका लागि राम्रो मानिन्छ। यस प्रजातिको गाँजाको सुकेको फूल (पातसहित) र बिउलाई दूध वा लस्सिमा मिसाएर शिवरात्रिका दिन शिवको प्रसादका रूपमा ग्रहण गर्ने नेपाली परम्परा रहिआएको छ। पहाडी गाउँघरतिर गाँजाको बिउलाई दैनन्दिन खाइने अचारको छोपका लागि राम्रो मानिन्छ। गाँजाको बिउ वा बिउको छोप कोसेलीको रूपमा समेत प्रयोगमा ल्याइने चलन छ। यी अभ्यास र प्रचलनले गाँजाको सामाजिक पहिचान र ग्राह्यताको लामो इतिहास रहेको देखाउँछन्। यसका साथै यिनले गाँजा नेपाली जनजीवनसँग अविच्छिन्न रूपमा जोडिएको वनस्पतिको रूपमा रहेको पुष्टि पनि गर्छन्।

२.४ गाँजाको औद्योगिक पक्ष

गाँजाको बोटबाट प्राप्त हुने रेसा अति बलियो हुन्छ (Efendy & Pickering, 2014)। परम्परागत रूपमा यसलाई नाम्लो, डोरी तथा गाई-भैंसी बाँध्ने दाम्लो बनाउन प्रयोग गरेको पाइन्छ। गाँजाको पटुवा प्राकृतिक रेसामा आधारित साना तथा घरेलु उद्योगहरूको औद्योगिक वस्तु उत्पादन गर्ने एक मुख्य कच्चा पदार्थ हो। एक पूर्वअध्ययनमा उल्लेख भए अनुसार गाँजा/हेम्पको रेसा अन्य प्राकृतिक फाइबरहरू जस्तै कपास, लिनेन र नेटलको भन्दा धेरै बलियो हुन्छ (Viskovic et al., 2023)। सन् १९६१ को एकल महासन्धि (दफा २८, उपदफा २) ले समेत औद्योगिक प्रयोजनका लागि गरिने गाँजा खेती (बिउ र रेसा) मा बन्देज नलगाएबाट गाँजाको औद्योगिक पक्ष महत्त्वपूर्ण रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ।

उद्योगहरूले गाँजाको बोटबाट प्राप्त हुने रेसा, अल्लोको रेसा र धागो मिसाएर विभिन्न औद्योगिक उत्पादनहरू - जस्तै कोटको कपडा, मिहिन कपडा, टिसर्ट, ज्याकेट, सोफाको कुसनको खोल, भोला, महिला तथा पुरुषले प्रयोग गर्ने पर्स, जुत्ता, जाडोको कपडा आदि - बनाउने गर्दछन्। गाँजाको रेसाबाट भुईँमा बिच्छ्याउने गलैँचा तथा खाना खाने टेबलमा राख्ने म्याट समेत तयार पारिन्छ।

अन्य सामग्रीको तुलनामा गाँजा (हेम्प) बाट बन्ने कागज विशेष महत्त्वको हुने बताइन्छ। गाँजामा पाइने सेलुलोजको (cellulose) मात्रा र गुणस्तरले यसलाई उत्तम कोटीको कागजको स्रोत (कच्चा पदार्थ) को रूपमा स्थापित गरेको छ। काठबाट बनेको कागजको तुलनामा हेम्पबाट बनेको कागज बलियो, बढी टिकाउ, आकर्षक र पुनः प्रयोग गर्न सकिने क्षमताको हुने बताइन्छ। एक अध्ययनका अनुसार गाँजाबाट बनेको कागज नियमित पल्पवुड पेपरको (pulp-wood) तुलनामा ७-८ गुणा बढी पुनः प्रयोग गर्न सकिन्छ (Malachowska et al., 2015)। त्यस्तै, अमेरिकामा गरिएको एक अध्ययन अनुसार २० वर्षको अवधिमा करिब ४ बिघामा लगाइएको गाँजाको बोटबाट अन्य रूखबाट भन्दा ४ देखि १० गुणाबढी कागज उत्पादन गर्न सकिन्छ।^{१३}

१३ <https://idpc.net/publications/2016/09/idpc-response-to-the-2015-annual-report-of-the-international-narcotics-control-board>

यस्तो गुणात्मक उत्पादन लिन उचित रासायनिक गुण भएको गाँजाको खेती गरिनुपर्ने र बाली लगाउने र बाली उठाउने समय र मौसममा पनि तादात्म्य मिलाउनु पर्ने हुन्छ। एक अध्येताका अनुसार गाँजाको फूल फुलिसकेपछि काटिएको डाँठ कागज बनाउन सबैभन्दा अनुकूल कच्चा पदार्थ मानिन्छ (Malachowskaa et al., 2015)। यी अध्ययनहरूको निष्कर्ष हुन्छ: गाँजाको बिउमा पाइने रासायनिक तत्वको परिक्षण गरी वातावरण-अनुकूल खेती गर्ने प्रणाली स्थापित गर्न सक्ने हो र खेती गर्ने उचित समय र तरिकाबारे थप अध्ययन गरी किसानसमक्ष ज्ञान प्रसारण गर्ने हो भने परम्परागत खेती प्रणालीमा सुधार ल्याई थप उत्पादन लिन सकिनेमा शङ्का रहन्न।

गाँजा निषेधित अहिलेकै अवस्थामा देशका प्रमुख बजारहरूमा पाइने गाँजाजन्य औद्योगिक पदार्थहरूले नेपालमा गाँजा र उद्योगविचको निकटता प्रस्ट पार्छ। काठमाडौँ उपत्यका तथा पोखरा, बुटवल, दाङ, नेपालगन्जजस्ता ठुला सहरहरूको पर्यटकीय गन्तव्य वरिपरि रहेका बजारहरूमा गाँजाको रेसाबाट वा गाँजा मिसाएर बनेका विभिन्न वस्तु तथा सामानहरूको बिक्री तथा निर्यात भइरहेको पाइन्छ। यस्ता सामानहरू गाँजाको खेती हुने जिल्लाका सदरमुकाममा रहेका कोसेली घर तथा अन्य पसलबाट पनि सजिलै किन्न सकिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा पनि प्राकृतिक रेसा तथा गाँजाको रेसाबाट बनेका सामग्रीको ठुलो माग रहेको बताइन्छ। बढिरहेको माग सम्बोधन गर्न युरोपेली व्यवसायी तथा सहकारीहरू, विशेष गरी फ्रान्सका व्यवसायी तथा सहकारीहरू, युरोपेली हेम्पलाई कपडा उद्योग क्षेत्रसँग एकाकार गर्ने उपायको खोजीमा विभिन्न अनुसन्धान तथा विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेका छन् (Crini et al., 2020)। कपासको विकल्पको रूपमा गाँजाको रेसाबारे गरिएको एक अध्ययन अनुसार बिउको तयारीदेखि खेती सम्पन्न हुँदासम्मको लागत हेर्दा कपासको दाँजोमा गाँजाबाट तीन गुणा बढी फाइवर उत्पादन गर्न सकिने रहेछ। सो अध्ययनका अनुसार गाँजाले कार्वन सञ्चितकरणमा भूमिका खेले वातावरण संरक्षणमा सहजीकरण गर्ने, कपास खेतीको तुलनामा गाँजा खेती सहज र सरल हुने, गाँजाको बोट छिटो बढ्ने हुँदा मल/रसायनको धेरै प्रयोग गर्न नपर्ने र छिटै फसल लिन सकिने हुँदा गाँजा खेतीलाई उपयोगी र दीर्घकालीन विकल्पका रूपमा लिन सकिन्छ (Schumacher et al., 2020)।

गाँजाखेती र यसका फाइदासम्बन्धी भइरहेका अध्ययनहरूले प्रतिवर्ष नयाँ-नयाँ तथ्यहरू उजागर गरिरहेका छन्। पछिल्लो तथ्यअनुसार गाँजाबाट निर्मित सामग्रीहरू निर्माणसम्बन्धी कामका लागि पनि उपयोगी हुने देखिएको छ (Rehman et al., 2021)। चित्र ४ मा देखाइएका निर्माण सामग्रीहरू गाँजाबाट निर्मित हुन् (Rivas et al., 2023)। अन्य निर्माण सामग्रीको दाँजोमा गाँजा-आधारित यी सामग्रीहरू सस्तो, टिकाउ र वातावरणमैत्री पाइएका छन् (Shareef et al., 2022)। परम्परागत सिन्थेटिक (synthetic) रेसाबाट निर्मित सामग्रीका तुलनामा गाँजाको रेसामा पाइने हाइप्रोथर्मल गुणका कारण गाँजाको रेसाबाट निर्मित सामग्रीहरू बढी भरपर्दो हुन्छन् (Crini et al., 2020; Shareef et al., 2022)।

चित्र ४: गाँजाबाट निर्मित निर्माण सामग्रीका तस्वीरहरू

स्रोत: Crini et al., 2020

गाँजा वा गाँजाको रेसा मिश्रित औद्योगिक उत्पादनहरूको राम्रो माग तथा बजार रहेको बताइन्छ। गाँजा-निर्मित सामग्रीको बजार मूल्य यसको एउटा सूचक हो। सामान्यतया एउटा कोट सिलाउन पुग्ने कपडालाई (प्रयुक्त सामग्रीको आकार, साइज र गुणस्तरका आधारमा) रू. ६ हजारदेखि १२ हजारसम्म पर्छ। त्यस्तै, हाते पर्सको प्रति गोटा खुद्रा मूल्य ३ सयदेखि १ हजारसम्म रहेको पाइन्छ, भने महिला तथा पुरुषले बोक्ने भोलाको मूल्य १ हजार ५ सयदेखि ३ हजारसम्म पर्दछ। त्यस्तै, गाँजाको रेसाबाट बनाएको ३ फिट चौडाइ र ४ देखि ६ फिट लम्बाइ भएको गलैँचाको मूल्य २५ हजारदेखि ३० हजारसम्म पर्दछ। यसको अतिरिक्त गाँजाको रेसा, भाँगो तथा अन्य भागहरूबाट निर्मित (तालिका ३ मा प्रस्तुत गरिए भैं) औद्योगिक महत्त्वका विभिन्न सामग्रीहरूको बजार मूल्य गुण, मात्रा र मागका आधारमा निर्धारित गरिन्छ।^{१४}

१४ यस अनुच्छेदमा उल्लेख गरिएको तथ्याङ्क तथा सूचना गाँजाजन्य उत्पादनका कारोबारीहरूसँगको अन्तरक्रियाबाट सङ्कलन गरिएको हो। गाँजाबाट बन्ने सामग्रीहरूको प्रकारको बारेमा प्रतिष्ठानले आयोजना गरेको प्रथम नीति संवादमा उपस्थित विज्ञहरूबाट पनि सूचना सङ्कलन गरिएको थियो।

गाँजा उत्पादन हुने ग्रामीण बस्तीहरूमा भाँगो (गाँजाको दाना) को छुट्टै महत्त्व छ । गाँजाको बिउ उत्पादन स्थलमा नै प्रतिकिलो रु. १ सय ५० देखि ३ सयसम्ममा विक्री हुने गर्दछ । हाताहाती प्राप्त हुने आमदानीले किसानहरूका लागि तत्कालीन गर्जो टार्न ठुलो सहयोग पुगेको पाइन्छ । त्यस्तै, प्राकृतिक रेसा व्यवसायसँग सम्बन्धित साना उद्योगहरूले स्थानीयस्तरमा रोजगारी सिर्जना गरी स्थानीय आय-आर्जनमा सानो-तिनो योगदान पुऱ्याएको बताइन्छ ।

तालिका ३: गाँजाबाट प्राप्त हुने विभिन्न वस्तुको औद्योगिक प्रयोग

बिउको प्रयोग	तेलको प्रयोग	रेसाको प्रयोग
चकलेट तथा केक, बियर, पिठा, खाना तथा दाना, डायटरी फाइबर, खाजा, ननडेरी दूध, बेकिङ एडिटिभ । (Crini et al., 2020; Che et al., 2020; House et al., 2010) ।	कुकिङ, एडिटिभ, सलादका लागि मसला (सिजनिङ); डायटरी सप्लिमेन्ट, शरीरमा लगाउने तेल तथा लोसन निर्माण, ऊर्जा, स्प्रे, पेन्ट तथा डिटरजेन्टको निर्माण (Hsu et al., 2021) ।	कपडा तथा फेब्रिक, इन्सुलेशन मेटेरीयल, कार्पेटिङ, प्यानेलिङ, पल्प तथा पेपर, रिसाइक्लिङ एडिटिभ, अटोमोबाइल पार्ट्स, सोतर तथा मल्लिचड आदि (Karche, 2019; Malachowska et al., 2015) ।

गाँजाजन्य उद्योग र उत्पादनको व्यापारमा संलग्न काठमाडौँका व्यापारीका अनुसार वि.सं. २०७८ सम्म हेम्प वा प्राकृतिक (गाँजाको) रेसासँग सम्बन्धित २ सय ६१ वटा साना उद्योगहरू रहेका छन् ।^{१५} प्रायः यी उद्योगहरू गाँजाको नाममा नभएर अर्कै प्राकृतिक रेसाका नाममा दर्ता गरिएका छन् । गाँजाकै नाम उल्लेख गरेर व्यापार सञ्चालन गर्न कानुनी कठिनाइ भएका कारण नाम परिवर्तन गर्नु परेको व्यापारीहरूको भनाइ छ । यी उद्योगहरूले लगभग ५० वटा जिल्लाको करिब १ लाख ७० हजार ५ सय हेक्टरमा गरिने गाँजा खेतीबाट रेसा सङ्कलन गर्दछन् । गाँजा खेती र व्यवसायमा आश्रित रहेका २५ हजार जति घरधुरी र ५ हजार १ सय भन्दा बढी कामदारहरूले करिब १० लाख ७५ हजार किलो गाँजाको रेसा उत्पादन गर्दछन् । यस मध्ये, ६० प्रतिशत रेसा गलैँचा उद्योगमा, १५ प्रतिशत रेसा फ्याब्रिक्स बनाउन र बाँकी २५ प्रतिशत रेसा घरेलु प्रयोजनका लागि उपयोग हुने गरेको छ ।^{१६}

१५ मिति २०७९/०७/२२ र २०७९/०८/०१ गते ठमेल, काठमाडौँका केही व्यापारीहरूसँग गरिएको अन्तरक्रियाबाट प्राप्त सूचना

१६ मिति २०७९/०२/३१ तथा २०७९/११/११ गते नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानद्वारा आयोजित नीति संवादमा उपस्थित सहाभागीहरूले व्यक्त गरेको विचार र पृष्ठपोषण

व्यवसायीहरूका अनुसार नेपालमा २८ लाख के.जी. सम्म रेसा उत्पादन गर्न सकिने सम्भावना छ। अहिलेको उत्पादन सम्पूर्ण सम्भावित उत्पादनको ३८.४ प्रतिशत मात्र हो।^{१७}

माथि उल्लेख गरिए भैं गाँजा खेती र व्यवसाय गैरकानुनी भएकाले व्यापारीहरूले गाँजाको उत्पादनलाई अल्लो वा अन्य रेसाको उत्पादन भनी व्यापार र निकासी गरिरहेका छन्। यस्ता उत्पादनहरूमा हेम्पको साइकेतिक लोगो भने राख्ने गरेको पाइन्छ। गाँजाको रेसा मिसाएर बनाइएका औद्योगिक उत्पादनहरू मध्ये करिब ७० प्रतिशत भारत, २० प्रतिशत युरोप, ५ प्रतिशत अमेरिका र बाँकी ५ प्रतिशत अन्य देशहरूमा निकासी हुने गरेको व्यवसायीहरूको दावी छ।^{१८} तर, लुकिछिपी ओसारपसार तथा निकासी गरिने भएकाले यसबाट लिन सकिने राजस्व औपचारिक रूपमा सङ्कलन गर्न सकिएको छैन। यसबाट गाँजा उत्पादन गर्ने स्थानीयवासी तथा सरकार दुवैलाई घाटा भइरहेको व्यवसायीहरूको भनाइ छ। गाँजा खेती र व्यवसायलाई वैध गर्दा राम्रै राजस्व सङ्कलन गर्न सकिने र अन्य आर्थिक अवसरहरूको पनि सिर्जना हुने अनुसन्धानहरूले पनि साबित गरेका छन् (Matheson & Le 2020; O'Grady et al., 2022)।

धेरै प्रयोगमा आउने गाँजाको अर्को औद्योगिक उत्पादन तेल हो। सीबीडी ओइल (CBD oil) भनेर चिनिने सुगन्धित तेलको प्रयोग स्वास्थ्य र सुन्दरताको लागि गर्ने गरिन्छ। गाँजाजन्य कच्चा पदार्थमा आधारित व्यवसायमा संलग्न व्यवसायीको अनुभवमा सुगन्धित तेलको मूल्य प्रति लिटर भा.रु. ८४ हजारसम्म रहने गरेको छ। सुगन्धित तेल चरेस बनाउन प्रयोग गरिने गाँजाको चोपबाट बन्छ। गाँजाको चोपलाई मनोद्वीपक प्रयोजनका लागि उपयोगमा ल्याइने विवादास्पद चरेसको सट्टा औद्योगिक महत्त्वको सुगन्धित तेल उत्पादनमा प्रयोग गर्न सके ग्रामीण औद्योगिकीकरणको विकासका साथै किसानहरूको प्रत्यक्ष आय वृद्धिमा टेवा पुग्ने र यसले समाजमा रहेको गाँजाप्रतिको शङ्काभावमा पनि कमी आउने व्यापारीहरूको मत पाइन्छ। गाँजाको फूलको प्रशोधन गरी सुगन्धित तेल उत्पादन गर्नासाथ चरेसका लागि चाहिने कच्चा पदार्थको आपूर्ति असहज हुन्छ। प्रशोधित फूलबाट चरेस बनाउन सकिदैन^{१९} जसको प्रत्यक्ष असरस्वरूप दुर्व्यसनीका लागि प्रयोग हुने लागुऔषध (चरेस) को उत्पादन र उपयोगमा कमी आउँछ। साथै, आपूर्ति कम हुनासाथ स्वाभाविकरूपमा उपयोगमा कमी आउँछ।

अघिल्लो परिच्छेदमा उल्लेख गरिएजस्तै गाँजाबाट बनेका सामग्रीहरू टिकाउ, कम खर्चिला तथा bio-composites प्रतिरोधी हुने भएकाले वातावरण संरक्षण तथा वातावरण स्वच्छताका दृष्टिले उपयोगी हुन्छन (Shahzad, 2012; Campiglia et al., 2020)। गाँजाको जराले माटो, हावा र पानीमा रहेका दूषित पदार्थहरू छानी तिनमा आश्रित बोटबिरुवा तथा जनावरहरूको सु-स्वास्थ्य कायम गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। बायोमासको राम्रो स्रोत भएकाले गाँजा बालीलाई नवीकरणीय ऊर्जा उत्पादनका लागि

१७ मिति २०७९/०७/२२ र २०७९/०८/०१ गते गाँजा व्यापारीहरूसँग गरिएको अन्तरक्रियामा आधारित

१८ माथि १८ मा जस्तै

१९ मिति २०७९/०७/२२ र २०७९/०८/०१ गते गाँजा व्यापारीहरूसँग गरिएको अन्तरक्रिया तथा नीति संवादबाट प्राप्त सूचनामा आधारित

सस्तो वैकल्पिक कच्चा पदार्थको रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिने सम्भावना देखिन्छ (Mills, 2012)। वातावरणको संरक्षण र पुनर्स्थापना गर्न, जमिनको क्षयीकरण रोक्न र जैविक विविधता तथा खेती वालीको विविधीकरणको प्रवर्धन गर्न पनि गाँजाको व्यवस्थित खेती उपयोगी हुने अध्येताहरूको निचोड छ (Campiglia et al., 2020)। यी अध्ययनहरूका अनुसार गाँजाको बोटले एकातिर भू-क्षय रोक्छ र वाली नष्ट गर्ने भाँरहरू बढ्न दिँदैन भने अर्कातिर खेतीयोग्य वनस्पतिहरूलाई उम्रने र हुर्कने वातावरण पैदा गरिदिन्छ। गाँजाको जराले माटोमा रहेका सघन धातुहरूले पार्ने प्रदुषण कम गर्न र कार्बन सञ्चितिकरण गर्न समेत ठुलो भूमिका खेल्ने सन्दर्भ माथि पनि चर्चामा आइसकेको छ।

गाँजा उद्योग विशेषतः कुटिर उद्योग महिलामैत्री हुन सक्ने बताइन्छ। बुढानीलकण्ठस्थित गाँजाजन्य पदार्थमा आधारित एक कारखानामा ९० देखि ९५ प्रतिशत महिला कर्मचारीहरूको संलग्नता रहेको दाबी छ।^{२०} खासगरी गाँजाजन्य कारखानाहरू रेसामा आधारित हुने, तिनबाट धागो बनाइने र उत्पादित धागोबाट कपडा, भोलाजस्ता सिलाइ-बुनाइसम्बन्धी वस्तुहरू उत्पादन गरिने भएकाले यिनीहरू महिला रोजगार प्रवर्धन गर्न महत्त्वपूर्ण हुने व्यवसायीहरूको दाबी छ। सार्वजनिक पहुँचबाहिरका यस्ता कारखानाहरू “मर्यादित” तथा “सुरक्षित” श्रमका दृष्टिले जोखिमपूर्ण हुनसक्ने सम्भावनालाई अनदेखा नगरी^{२१} वैज्ञानिक अध्ययन र त्यसले स्थापित गरेको सत्यको अभावमा व्यवसायीहरूको यस दाबीलाई वैकल्पिक सूचनाको रूपमा लिन सकिन्छ।

२.५ पोषण तत्त्वको दृष्टिकोणले गाँजाको महत्त्व

नेपालको सन्दर्भमा गाँजा र पोषणको अन्तरसम्बन्धका बारेमा खासै अध्ययनहरू भएको पाइन्न। तर, अन्य परिवेशमा गरिएका अध्ययनहरू नेपालको सन्दर्भमा पनि लागु हुने हुँदा यस बारेमा छोटो चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ।

गाँजाको गोडा/विउलाई पौष्टिक पदार्थले भरिपूर्ण खाद्य स्रोतहरूमध्ये एक मानिन्छ। गाँजाको दानाबाट बनेको खाना र खाद्य उत्पादनहरूमा शरीरलाई आवश्यकपर्ने फ्याटी एसिड ओमेगा-३, ६ र ९ पाइन्छ, भने गाँजाको वीउमा एडेस्टिन प्रोटीनको रूपमा एमिनो एसिड पाइन्छ, जसले स्वास्थ्य प्रतिरक्षा प्रणालीका लागि चाहिने एन्टिबडीहरू उत्पादन गर्दछ (Naik et al., 2015)। गाँजाको विउमा एमिनो एसिडसहितको २० देखि २५ प्रतिशत प्रोटीन, पूर्ण रूपमा सन्तुलित फ्याटी एसिड भएको २५ देखि ३५ प्रतिशत लिपिड र २० देखि ३० प्रतिशत कार्बोहाइड्रेट तथा भिटामिन र खनिज पदार्थसमेत (Farinon et al., 2020) पाइने हुँदा गाँजाको विउबाट उच्च कोटीको फाइबरयुक्त आहार बन्दछ। ग्रामीण क्षेत्रमा

२० औद्योगिक हेम्प व्यवसायीसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी

२१ यस्ता कारखानामा हुनसक्ने समस्या र चुनौतीसम्बन्धी थप जानकारीका लागि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको यो नीति सङ्क्षेप उपयोगी छ: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/---ilo-kathmandu/documents/briefingnote/wcms_754240.pdf

सस्तो, सर्वसुलभ र सुरक्षित रूपले खेती गर्न र भण्डारण गर्न सकिने गाँजामा पाइने यी तत्त्वहरू ग्रामीण मानव स्वास्थ्य चुस्त-दुरुस्त राख्न उपयोगी हुनेमा शङ्का मान्नुपर्ने अवस्था रहन्न ।

गाँजाको विउ पोषणयुक्त हुने तर विनाप्रशोधन यसको उपभोग भने हानिकारक हुनसक्ने अध्ययनहरूको निष्कर्ष छ (Yang et al., 2017; Montero et al., 2023) । खासगरी, गाँजाको विउमा पाइने “फाइटोकानाबिनोइड्स” नामको मनोद्वीपक यौगिक मानव स्वास्थ्यको प्रतिकूल हुन्छ । राम्ररी प्रशोधन नगरिएको विउको परिकार खाँदा त्यसमा रहेको मनोद्वीपक तत्त्व पनि खाइने खतरा हुन्छ । यही कारण गाँजालाई कानुनी वैधता दिएका देशले गाँजाको परिकारमा मनोद्वीपक यौगिकको मात्राको सीमा निर्धारण गरेका छन् । उदाहरणका लागि क्यानडाले खाद्यान्नमा यस्तो यौगिक ($\Delta 9$ -THC) को कुल मात्रा ($\Delta 9$ -THCA एसिडको रूपमा होस वा तटस्थ $\Delta 9$ -THC को रूपमा) $10 \mu\text{g/g}$ (10 ppm) भन्दा कम हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ (Yang et al., 2017; Montero et al., 2023) । गाँजा वैध गरिएका अन्य देशहरूले पनि यस्तै नीति कार्यान्वयनमा ल्याएका छन् । गाँजाको विउलाई पौष्टिक आहारको रूपमा प्रयोग गर्नुअघि यसमा पाइने मनोद्वीपक पदार्थको मात्राको अध्ययन गरी मानव स्वास्थ्यलाई असर नगर्ने सीमा निर्धारण गर्नु आवश्यक छ । अन्यथा, पौष्टिक आहारको नाममा स्वास्थ्यका लागि हानिकारक तत्त्वको उपभोग भइरहने अवस्था सिर्जना हुन सक्छ ।

२.६ जलवायुको दृष्टिकोणले नेपालमा गाँजा खेतीको सम्भावना

गाँजा विविध पर्यावरणीय प्रणालीमा हुर्कने र विषम हावापानी (सुख्खा, वर्षा दुवै) सहन सक्ने वनस्पति हो । वार्षिक औसत ६०० एमएम पानी पर्ने स्थानहरू गाँजा खेतीको लागि उपयुक्त मानिन्छ । तराईको समतल भागदेखि १ हजार ४ सय मिटरको उचाइसम्मको वार्षिक औसत ६०० एमएम पानी पर्ने, १६ देखि १७ डिग्री सेल्सियसको तापमान तथा पानीको राम्रो निकास हुने र लामो समयसम्म पानी सञ्चय गर्न सक्ने बलौटे दोमट माटो गाँजा खेतीका लागि उपयुक्त हुन्छ । हावा खेल्ने, खुकुलो, प्रशस्त जैविक मल भएको तथा नाइट्रोजन, फस्फोरस, पोट्यासियम, म्याग्नेसियम, तामालगायतका तत्त्वहरू सन्तुलित रहेको माटोमा राम्रो बाली लिन सकिन्छ, भने पानी जम्ने स्थान र खाँदिएको कडा (compact) माटोमा गाँजा हुँदैन (Rupasinghe et al., 2020) । त्यस्तै, रेसा उत्पादन गर्न गहिरो, राम्ररी निकास भएको माटो चाहिन्छ । एनारोबिक र कम्प्याक्शन भएको माटोमा खासै राम्रो उब्जनी हुँदैन । पर्याप्त हावा चल्ने तथा पानी भण्डारण गर्ने क्षमताको pH ६.० - ७.५ भएको उर्वर माटो गाँजा बालीका लागि उपयुक्त हुन्छ (Viskovic et al., 2023) ।

नेपालको तराईदेखि मध्यपहाडका अधिकांश जिल्लाहरूमा गाँजा आफैं उम्रने र फैलने गरेको पाइन्छ । तनहुँ, कास्की, पर्वत, बागलुङ, म्याग्दी, रुकुम, सल्यान, रोल्पा, बझाङ, बाजुरा, दार्चुला, मकवानपुर तथा सिन्धुपाल्चोकजस्ता पहाडी जिल्लाहरू र मोरङ, सप्तरी, सिराहा, रौतहट, बारा, पर्सा,

कपिलवस्तु, बाँके, बर्दियालगायतका तराईका जिल्लाहरू प्राकृतिक रूपमा नै गाँजा उम्रने र फल्ने जिल्लाहरू हुन्। तराईको समतल भागदेखि रोल्पा, रुकुम, बझाङ, बाजुरा, बागलुङ तथा म्याग्दीजस्ता १ हजार ४ सय मिटर उचाइसम्मको भूभागमा गाँजाको खेती गर्न सकिने सम्भावना रहेको पाइन्छ। विज्ञहरूका अनुसार यी जिल्लाहरूमा घरायसी उपभोग र केही (थोरै मात्रामा) व्यापारी प्रयोजनका लागि प्राकृतिक रूपमा पाइने गाँजाको संरक्षण गर्ने तथा लुकीछिपी खेती पनि गर्ने प्रचलन रहीआएको छ।^{२२}

गाँजा एक पटक रोपेपछि सोही स्थानमा पुनः उम्र्न सक्ने क्षमता भएको एकवर्षीय बाली हो। गाँजा खेती र व्यवसाय प्रतिबन्धित भएको कारण खेती गर्ने तरिका, बिउ तथा बाली व्यवस्थापन तथा प्रति एकाइ क्षेत्रफलमा कति बिउ आवश्यक हुन्छ लगायतका आधारभूत विषयहरूमा पर्याप्त अनुसन्धान भएको भेटिदैन। यद्यपि, भट्ट (२०१६) का अनुसार बिउ उमार्नका लागि माटोको तापक्रम ६ देखि ८ डिग्री सेल्सियस र उपयुक्त चिस्यान हुन जरुरी हुन्छ।

गाँजा खेतीका लागि उपयुक्त समय कुन हो भन्ने सवालमा पनि भरपर्दो जानकारी पाइन्छ। तैपनि, आम रूपमा मध्यपहाडी क्षेत्रमा मकै खेती सुरु गर्नुपूर्व गाँजाको बिउ तयार गरिने प्रचलन छ। गाँजाको विरुवाको उत्पादन परम्परागत रूपमा बिउ छरेर तथा वानस्पतिक दुवै विधिबाट गर्न सकिन्छ। बायोटेक्नोलोजी विधिबाट गरिने इन् भिट्रो पुनरुत्पादन (in vitro regeneration) विरुवा उत्पादनको राम्रो विकल्प हुन सक्ने बताइन्छ (Ioannidis et al., 2020)। औषधीय उद्देश्यका लागि गरिने खेतीका लागि भने व्यवसायीहरू कटिड प्रविधिको प्रयोग गर्न रुचाउँछन् (Potter, 2009)।

प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा गाँजा खेतीमा संलग्न किसानहरूका अनुसार प्रति रोपनी ४ के.जी. सम्म वीउबाट उत्पादित हुने विरुवाको प्रयोग हुनेगर्छ। तर कस्तो विरुवा कुन घनत्वमा रोप्ने भन्ने कुरा कस्तो बाली लिने हो त्यसमा आधारित हुन्छ। बालीको प्राथमिकता रेसाको उत्पादन हो भने डाँठको वृद्धिलाई प्रोत्साहित गर्ने गरी उच्च घनत्वमा विरुवा रोप्ने तथा बिउ छर्ने गर्नुपर्दछ। यसका लागि प्रति हेक्टर २० देखि २५ किलो बिउ आवश्यक हुन्छ। त्यस्तै, तेल वा गेडा र सीबीडी उत्पादनको प्राथमिकतामा छ भने विरुवा वा बिउ पातलो गरी रोप्नु पर्छ। यसले गाँजाको बोटमा शाखा हाँगाको विकास तथा फूल उत्पादनमा सहजीकरण गर्छ। यसो गर्न प्रति हेक्टर १५ देखि १८ किलो बिउ भए पुग्छ। बिउको उत्पादकत्व माटोको उर्वराशक्ति र जातमा पनि भर पर्दछ (Bharati et al., 2012, Rupasinghe et al., 2020)।

गाँजाको बिउ चैतदेखि वैशाखसम्ममा छर्ने गरिन्छ। एक पटक गाँजा लगाएपछि यसको विरुवा सोही स्थानमा आफैँ उम्र्ने हुँदा त्यही ठाउँमा फेरि रोप्नुपर्ने भन्झट हुँदैन। गाँजालाई अरू बालीकै विच अन्तरबालीको रूपमा पनि लगाउन सकिन्छ। गाँजा खेतीको लागि धेरै सिँचाइको आवश्यकता

२२ मिति २०७९/०२/३१ र २०७९/११/११ गते नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानद्वारा आयोजित नीति संवादमा उपस्थित सहाभागीहरूले व्यक्त गरेको विचार र पृष्ठपोषण

हुँदैन। त्यस्तै, अन्य बालीका लागि उपयुक्त नहुने भिरालो तथा उर्वराशक्ति कम भएको जमिनमा पनि गाँजा खेती हुने हुँदा तराई तथा पहाडी क्षेत्रका अन्य बालीका लागि खासै काम नदिने जमिनमा गाँजाको खेती गरी त्यो भेगका किसानहरूलाई राहत दिन सक्ने सम्भावना रहन्छ। तर, यस्तो जमिनमा गरिएको खेतीको उत्पादन भने कम हुन्छ। हरित गृहमा व्यावसायिक गाँजा खेती सहज हुन्छ र उत्पादन समेत राम्रो हुन्छ।

गाँजाको बोटको उचाइ गाँजाको प्रजातिमा भर पर्छ। रेसाको लागि खेती गरिने क्यानाबिसको sativa उपप्रजाति ५ देखि ६ मिटरसम्म अग्लो हुन सक्छ भने क्यानाबिस Indica उपप्रजाति १ देखि २ मिटर अग्लो हुन्छ। तर, Ruderalis उपप्रजातिको बोट भने १ मिटरभन्दा कम उचाइको हुन्छ। बिरुवाको उचाइ, बिउ र बिरुवाको घनत्व दिनको लम्बाइ, माटोमा उपलब्ध पोषक तत्व र चिस्यानमा भर पर्छ (Gould, 2015; Rupasinghe et al., 2020)।

गाँजाको बाली कटानी गर्ने समय पनि गाँजाको जात र बालीको उद्देश्यमा भर पर्दछ। उच्च गुणस्तरको रेसाको लागि बाक्लोसँग लगाइएको बाली बिउ छरेको ८ देखि १२ हप्तासम्ममा कटानीका लागि तयार हुन्छ। तर, बिउको लागि गरिएको गाँजा खेती १४ देखि १८ हप्तामा मात्र बाली उठाउन योग्य हुन्छ। बाली लिने समय हावापानी अनुसार पनि फरक पर्न हुन्छ। बिउको लागि बाली कटानी गर्दा करिब ५० प्रतिशत दाना पाकेको छ, छैन त्यसको निर्योत गरिनुपर्छ। पचास प्रतिशत दाना नपाकेको बाली बिउका लागि उपयुक्त हुँदैन (Rupasinghe et al., 2020)।

गाँजा खेतीको प्रवर्धन गर्नुपूर्व देशका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रलाई आधार मानी खेतीको सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययन गर्न जरूरी हुन्छ। यसबाट परम्परागत खेतीबाट भन्दा कैयौँ गुणा बढी उत्पादन र गुणात्मक बाली लिन सकिने सम्भावना रहन्छ। विश्वका धेरै देशहरूले गाँजा खेतीलाई नियमन गर्ने व्यवस्थासहित औद्योगिक, फर्मास्युटिकल्स र मनोरञ्जनका निश्चित सीमा तोकी गाँजा खेती खुला गरिरहेका छन्। आउँदा दिनमा यो क्रम अझ बढ्ने देखिन्छ। गाँजा खेतीको विस्तारसँगै बजारमा गाँजाको आपूर्ति स्वतः बढ्नेछ। आपूर्तिको विस्तारसँगै यसको मूल्यमा कमी आउने प्रबल सम्भावना रहन्छ। तसर्थ, गाँजा खेतीको प्रवर्धन गरिने अवस्था आएमा यसले कृषकस्तरमा अन्य बालीको तुलनामा लाभ-लागतको हिसाबले कस्तो असर पार्छ, सोको तथ्यगत आकलन गरिनु जरूरी हुन्छ। त्यस्तै, नेपाली तथा विश्व बजारमा हुनसक्ने गाँजाको माग र आपूर्तिको नियमित विश्लेषण आवश्यक हुन्छ। अन्यथा, गाँजा खेती प्रवर्धनबाट अपेक्षित लाभ लिन नसकिने हुन सक्छ।

२.७ गाँजालाई गैरअपराधीकरण तथा कानुनी मान्यता दिन गरिएका विश्व-प्रयासहरू

विश्वका धेरै देशहरूले सन् १९७० को दशक देखि नै गाँजाको खेती र उपयोगलाई सीमित प्रयोगका लागि नियमित अनुमति (regulated permission) दिने गरेको पाइन्छ। यस्तो प्रयोगको सुरुआत नेदरल्याण्डस्बाट सन् १९७६ मा भएको पाइन्छ। यसको अर्थ, गाँजाको प्रयोग वैध गरिएको होइन,

सीमित मात्रामा तोकिएको स्थान र मापदण्डअनुसार गाँजा प्रयोग गर्नेहरूलाई फौजदारी अपराधको रूपमा नभएर देवानी अभियोगको रूपमा हेरिने भन्ने हो । राज्यको तहमा भने नेदरल्याण्डसभन्दा पहिले नै अमेरिकी राज्य ओरेगनले (१९७३) गाँजालाई गैरअपराधीकरण गरेको पाइन्छ । पछि सन् १९९६ मा क्यालिफोर्निया राज्यले औषधीय प्रयोजनका लागि गाँजाको प्रयोगलाई वैध गरी अरू राज्यहरूका लागि पनि यसो गर्न बाटो खोलिएको पाइन्छ ।

सन् १९९० को दशकदेखि त धेरै देशहरूले गाँजाको नियमित प्रयोगलाई अनुमति दिएका छन् । सन् १९९४ कोलम्बियाले गाँजाको खेती र प्रयोगलाई गैरअपराधीकरण गर्‍यो । त्यस्तै, सन् २०१३ मा उरुग्वे सरकारले अनुमति लिई गाँजाको खेती गर्न, मनोरञ्जनका लागि प्रयोग गर्न र क्लबहरू वा फार्मसीहरूमा बिक्री गर्न वैधानिक मान्यता दियो (Ghaedi, 2021) । त्यसयता, अहिलेसम्म, क्यानडा, अस्ट्रेलिया, अस्ट्रिया, चिली, चीन, डेनमार्क, इजिप्ट, फिनल्यान्ड, फ्रान्स, बेलायत, हङ्गेरी, भारत, आयरल्यान्ड, जापान, कोरिया, न्युजिल्याण्ड, पोल्यान्ड, फिलिपिन्स, पोर्चुगल, रोमानिया, रुस, जर्जिया, स्लोभेनिया, स्पेन, स्विट्जरल्याण्ड, थाइल्याण्ड, युकेन, दक्षिण अफ्रिका तथा दक्षिण प्रशान्त टापुहरू गाँजाको खेती र व्यवसायलाई उदारीकरण गर्ने देशहरूको सूचीमा पर्दछन् ।

गाँजालाई गैरअपराधीकरण (उदारीकरण) तथा वैध बनाउन यी देशहरूले अनुसरण गरेको कानुनी बाटो तथा त्यसबाट तिनले लिएको शिक्षा र अनुभवसम्बन्धी थप विवरण अनुच्छेद ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.८ उपसंहार

गाँजा बहुउपयोगी वनस्पति भएकोमा शङ्का छैन । विषम हावापानीमा पनि खेती गर्न सकिने यो वनस्पति जलवायु परिवर्तन तथा अनुकूलनको दृष्टिकोणले पर्यावरणमैत्री देखिन्छ । छोटो समयमा हुकिने र फूलन सक्ने भएकाले कार्बन सञ्चितकरणमा समेत गाँजा खेती प्रभावकारी मानिन्छ ।

गाँजा खेतीबाट हुने या भएको आर्थिक योगदान सम्बन्धमा पूर्ण अध्ययन तथा अनुसन्धान नभएकाले यसले नेपाली अर्थतन्त्रमा के-कति योगदान पुऱ्याउँछ त्यसको यकिन गर्न नसकिए पनि ग्रामीण क्षेत्रका कृषकहरूले भाँगीको बिउ तथा रेसाको उपयोग तथा बिक्रीबाट आय-आर्जन गरेको तथा केही रोजगारी समेत सिर्जना गरेको पाइन्छ । गाँजाको बिउबाट पोषणको दृष्टिले स्वास्थ्य उपयोगी मानिने खाद्यपरिकार बनाइने र उपभोग गरिने लामो प्रचलन र परम्परा पाइन्छ । दिनभरिको कामको थकान मेटाउन तथा गाईवस्तुको समस्या आएमा घरायसी औषधीको रूपमा गाँजा सेवन गर्ने/गराइने प्रचलनको पनि लामो इतिहास पाइन्छ यद्यपि यस्तो प्रयोगको दीर्घकालीन असर के कस्तो छ त्यसको अध्ययन भएको भने पाइन्न । गाँजाको औषधीय गुण र महत्त्वका बारेमा अहिलेसम्म गरिएका अध्ययनहरूले औषधी विज्ञानका लागि यो वनस्पति कुनै न कुनै रूपमा उपयोगी छ भन्ने चाँही स्थापित गरेको देखिन्छ ।

गाँजालाई प्राकृतिक फाइबर उद्योग व्यवसायका आवश्यक हुने लागि कच्चा पदार्थ आपूर्तिको राम्रो स्रोतको रूपमा लिइन्छ। गाँजाको व्यावसायिक खेती गर्न सके यसले रोजगारी सिर्जनामा सकारात्मक भूमिका खेल्ने अध्येताहरूको निचोड छ (Shakya et al., 2021)। लाइसेन्सको माध्यमबाट मात्र गाँजाको कारोबार गर्ने गरी गाँजा खेती गर्न अनुमति दिने हो भने गाँजा व्यवसाय नेपालको आर्थिक समृद्धिको महत्त्वपूर्ण पाटो हुन सक्छ (दंगाल, २०७७)। गाँजाको मूल थलो नेपाल हो, यो नेपाली वनमा आफै हुर्किन्छ, नेपाली समाज र संस्कृतिसँग एकाकार छ, यसको बन्देज सम्भव नै छैन; बरु, कुनै बेला विश्वकै उत्कृष्ट उत्पादनको पहिचान बनाएको नेपाली गाँजालाई उत्तर अमेरिका, युरोप तथा विश्वका अन्य बजारहरूमा निर्यात गरी अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटकलाई नेपालमा आकर्षित गर्ने नीति लिइनु पर्छ (भट्टराई र ज्ञवाली, २०७८)। मनोरञ्जनका लागि समेत गाँजाको उत्पादन तथा बिक्रीलाई वैध बनाउन ढिलो गर्नु नहुने तर्क गर्छन्। गाँजाको प्रतिफलप्रति त्यति आशावादी देखिदैनन्। उनका अनुसार नेपालको गाँजा खेतीमा भारतीय व्यवसायीहरूले लगानी गर्छन्, प्रविधि र बिउ पनि भारतबाटै आउँछ। पराश्रित प्रविधि र बिउबाट उत्पादित गाँजा बेचेर नेपाल आत्मनिर्भर हुन सक्दैन (मल्ल ठकुरी, २०७६)।

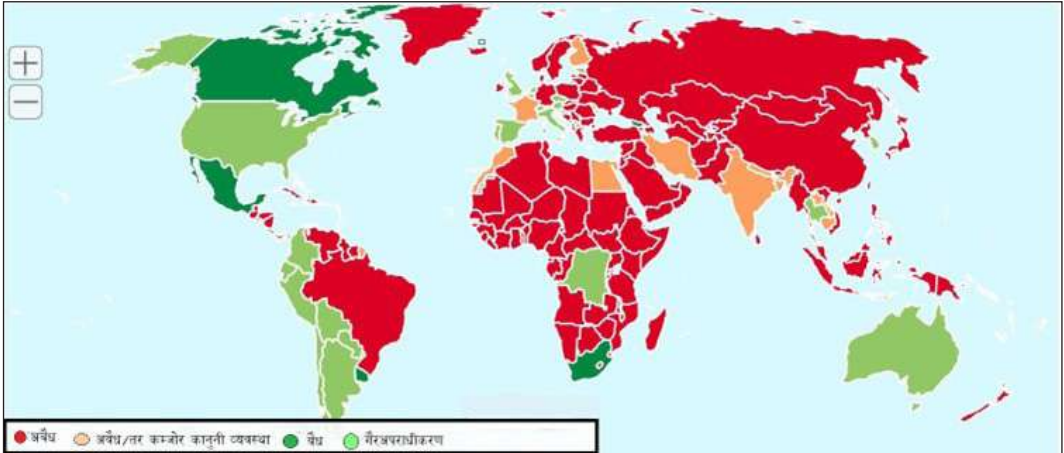
परिच्छेद ३

विभिन्न देशहरूका गाँजासम्बन्धी अभ्यास र अनुभवहरू

गाँजा विश्वभर खेती गरिने, ओसार-पसार गरिने तथा दुरुपयोग गरिने सम्भावना भएको वनस्पति हो (WHO, 2016)। यसमा पाइने मनोद्वीपक पदार्थ र त्यसले मानव जीवनमा पार्ने प्रभावका कारण यस वनस्पतिको नियमित प्रयोग गरिनुपर्ने आशय र लक्ष्यका साथ विश्वका केही देशहरूले आफ्ना मौलिक परम्परा तथा रहनसहनलाई समेत ख्याल गरी नीति तथा नियमको निर्माण गरेका छन् भने अन्य देशहरू नीति निर्माणको क्रममा छन्।

गाँजालाई नियमित उपयोगको अनुमति दिएका कतिपय देशहरूले गाँजा उत्पादनलाई औषधीय प्रयोगका साथै सरकारी निकायको सक्रिय निगरानीमा रहने गरी मनोरञ्जनात्मक प्रयोजनका लागि समेत वैधता दिएका छन्। कतिपय देशहरूले गाँजाको प्रयोगलाई अवैध करार गरी “गैरअपराधीकरण” मात्र गरेका छन् भने अझै पनि धेरै देशहरूमा गाँजा पूर्णरूपमा प्रतिबन्ध नै छ (चित्र ५)।

चित्र ५: हाल विश्वको गाँजासम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको चित्रण

Source: THCAffiliates.com

सन् २०२३ अगष्टसम्ममा विश्वका ४० भन्दा बढी देशहरूले गाँजाखेतीका लागि पूर्ण रूपमा वा आंशिक रूपमा (अध्ययन तथा औषधीय प्रयोजनका लागि) वैधता दिएका छन्। ती मध्ये औषधीय र मनोरञ्जनात्मक दुवै प्रयोजनका लागि गाँजालाई वैध गर्ने देशहरूमा क्यानडा र उरुग्वे पर्दछन् भने मनोरञ्जनात्मक प्रयोजनका लागि गाँजालाई गैरअपराधीकरण गरिएका देशहरूमा नेदरल्याण्डस् र स्पेन पर्दछन्। भारत र अमेरिकाजस्ता देशले भने राज्यको सामाजिक-आर्थिक अवस्था अनुसार राज्यस्तरमा नीति बनाइने रणनीति लिएको देखिन्छ। निम्न अनुच्छेदहरूमा कुन देशले कस्तो नीति लिएको छ र

त्यसबाट नेपालले के सिक्न सक्छ भन्ने चर्चा गरिएको छ। उक्त प्रस्तुतिको सङ्क्षिप्त विवरणका लागि अनुसूची ५ हेर्न सकिन्छ।^{२३}

३.१ उरुगे

सन् २०१२ मा हिंसा र असुरक्षाका विरुद्ध चर्किएको जनआन्दोलनलाई सम्बोधन गर्ने उपायको रूपमा उरुगेले गाँजाको वैधानिकीकरण गरेको पाइन्छ (Decorte et al., 2020; Hudak et al., 2018)। लागू औषधको अवैध कारोबारका कारण युवा वर्गमा बढिरहेको दुर्व्यसनले सामाजिक हिंसाको जोखिम बढाएको सुरक्षा निकायको दावी तथा त्यसैलाई पुष्टि गर्ने खालका सञ्चारमाध्यमहरूमा आउने समाचार तथा सूचनालाई उरुगेले गम्भीरतापूर्वक लिई अपराध तथा सामाजिक हिंसा न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यका साथ सन् २०१३ मा गाँजालाई कानुनी वैधता दिएको पाइन्छ। पर्यटनका क्षेत्रमा भइरहेको अवैध कारोबारको जोखिम न्यूनीकरण गरी नियन्त्रित व्यापार व्यवस्थापन गर्न पनि यो कदम चालिएको बताइन्छ (Decorte et al., 2020)।

३.१.१ उरुगेले गाँजा वैध गर्न अपनाएका नीतिहरू

उरुगे सरकारले गाँजाको प्रयोगलाई औषधीय प्रयोजन, वैज्ञानिक अनुसन्धानमा हुने प्रयोग, मनोरञ्जनात्मक प्रयोजन र औद्योगिक प्रयोजनको रूपमा वर्गीकरण गरी सोहीअनुरूपको नीति र नियमको व्यवस्था गरेको छ (Decorte et al., 2020; Cruz et al., 2018)। गाँजाको उत्पादन, प्रशोधन र व्यापार गर्नुअघि सरकारले तोकेको संघ-संस्थाबाट अनिवार्य रूपमा अनुमति प्राप्त गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

अठार वर्ष पुगेका उरुगेका नागरिकहरूले सम्बन्धित विषयको नियमन गर्न तोकिएको सरकारी संस्था (Institute for the Regulation and Control of Cannabis of the Republic of Uruguay—IRCCA) बाट पूर्वअनुमति लिएर गाँजाको खेती गर्न सक्छन् (Hudak et al., 2018)। व्यक्तिगत प्रयोजनका लागि ६ वटासम्म बोटको खेती वा प्रति महिना अधिकतम ४ सय ५० ग्रामसम्म गाँजाको उपयोग गर्न पाइन्छ। संस्थागत या सामूहिक प्रयोजनका लागि ९९ वटासम्म बोट उत्पादन गर्न सकिने नीति लिइएको छ। सरकारद्वारा निर्दिष्ट अधिकारीसमक्ष दर्ता भई अनुमति लिएका औषधी पसल/फार्मसी (pharmacy) हरूबाट मात्रै गाँजाजन्य पदार्थको बिक्री वितरण गरिने गरी नियमन गरिएको छ (Cruz et al., 2018)।

गाँजा प्रयोगकर्ताको व्यक्तिगत तथा सामाजिक सुरक्षा चासोलाई सम्बोधन गर्न प्रत्येक गाँजा प्रयोगकर्ताले सरकारले तोकेको मापदण्ड पालना गर्नु अनिवार्य छ। गाँजा प्रयोगकर्तामाथि गाँजाको अनपेक्षित असर

^{२३} <https://thcaffiliates.com/legal-status-maps/world/#canada>; <https://www.cannabisbusinesstimes.com/article/cannabis-legalization-world-map/>

परेको छ या छैन त्यसको नियमित अनुगमनका लागि प्रत्येक उपभोगकर्ताको औंठाको छापसहित पञ्जीकरण गरिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ (Hudak et al., 2018; Queirolo, 2020) । त्यस्तै, गाँजा र गाँजाका रेजिनको अवैध कारोबारको चुनौतीलाई न्यूनीकरण गर्न कानुनी रूपमा दर्ता भएका निकायले अवैध बजारमा भन्दा कम मूल्यमा गुणस्तरीय गाँजाको बिक्री गर्नुपर्ने प्रावधान बनाइएको छ (Feeney & Kampman, 2016) । त्यसैगरी गर्भवती महिलाहरूको स्वास्थ्यमा समस्या नहोस् भन्ने उद्देश्यले गर्भवती महिलाहरूलाई गाँजाको प्रयोग, उत्पादन, बिक्री र कारोबारमा रोक लगाइएको छ ।

लगातार अनुगमन र समयानुकूल परिमार्जन गर्दै उरुवे सरकारले गाँजा तथा गाँजाजन्य पदार्थको उत्पादन, प्रशोधन, प्याकेजिङ र गुणस्तरको नियमन गर्न सरकारी संयन्त्र (IRCCA) लाई जिम्मा दिई उरुवेका नागरिकहरूको मानव अधिकार, जनस्वास्थ्य र सुरक्षाप्रतिको जिम्मेवारी आत्मसात् गरेको पाइन्छ (BGG Foundation, 2018) ।

३.१.२ गाँजा वैधानिकरणपश्चात्को अवस्था

उरुवे सरकारले अपनाएका गाँजासम्बन्धी नीति र नियमले गाँजा व्यापारीहरू तथा उपभोगकर्ताहरूलाई अवैध कारोबार छाडी सरकारले स्थापित गरेको कानुनी प्रक्रियाभित्रै रही व्यवसाय तथा उपभोग गर्न अभिप्रेरित गरेको पाइएको छ (Queirolo et al., 2023; Cruz et al., 2018; Lanqueur et al., 2020) । तर, ब्राजिलसँग सीमाना जोडिएका केही स्थानहरूमा भने लागुऔषधको अवैध व्यापारमा वृद्धि भएको पाइन्छ (Vicente, 2020) । गाँजा वैधानिकीकरणपश्चात् उरुवेले सामना गर्नुपरेको यो मुख्य चुनौती हो ।

आर्थिक दृष्टिले गाँजा वैधानिकरण फाइदाजनक देखिएको छ । सन् २०१९ यताका वर्षमा मात्र गाँजा व्यापारमार्फत ७.३ मिलियन यूएस डलर बराबरको आर्थिक उपार्जन भएको एक अध्ययनको निष्कर्ष छ (Wasisto & Jans, 2022) ।^{२४} अन्य अध्ययनहरूका अनुसार यस आर्थिक उपार्जनबाट गाँजा व्यवसायीहरू लाभान्वित भएका छन् तर गाँजा सेवनकर्ताहरूमा भने यस लाभको खासै प्रभाव परेको देखिँदैन (Laqueur et al., 2020; Wasisto & Jans, 202; Cruz et al., 2018) ।

३.२ क्यानडा

मनोरञ्जनात्मक प्रयोजनका लागि गाँजालाई वैध बनाउने उरुवेपछिको दोस्रो मुलुक क्यानडा हो । सरकारी तहका कर्मचारी तथा गाँजा खेतीसँग सम्बन्ध राख्ने निकायहरूको मातहतमा कार्यदल निर्माण गरी क्यानडा सरकारले गाँजाको उपयोगलाई वैधता दिएको हो (Canada Minister of Justice, 2018) । किशोर किशोरीहरूलाई गाँजाको पहुँचबाहिर राखी गाँजाबाट हुनसक्ने सामाजिक हिंसा

^{२४} <https://soundsandcolours.com/subjects/travel/how-the-cannabis-industry-has-changed-the-economy-of-uruguay->

न्यूनीकरण गर्नु गाँजा वैधानिकीकरणको उद्देश्य रहेको पाइन्छ। यसका लागि गाँजाको दुर्व्यसनबाट हुन सक्ने हिंसा र त्यसको जोखिम कम गर्न चालिनुपर्ने कदमहरूबारे व्यापक जनचेतना फैलाइने नीति लिइएको पाइन्छ (Canada Minister of Justice, 2018)।

३.२.१ क्यानडाले गाँजा वैध गर्न अपनाएका नीतिहरू

क्यानडाले सन् २०११ मा गाँजाको चिकित्सकीय प्रयोजनलाई वैध गरेको थियो। त्यसको आठ वर्षपछि, गाँजा ऐन २०१८ मार्फत, गाँजालाई मनोरञ्जनात्मक प्रयोजनका लागि पनि खुला गरियो। यस ऐनअन्तर्गत एक वयस्कलाई ३० ग्रामसम्म सुकेका गाँजाको प्रयोग गर्ने छुट दिइएको छ। सरकारी निकायबाट अनुमति प्राप्त व्यवसायीहरूले गाँजाको उत्पादन र बिक्री वितरण गर्न सक्दछन् भने व्यक्तिगत प्रयोजनका लागि ४ वटासम्म बोट लगाउन पाइने व्यवस्था मिलाइएको छ (Canada Minister of Justice, 2018)।

किशोरावस्थाका केटाकेटीलाई गाँजा प्रयोगबाट सुरक्षित बनाउने हेतुले गाँजाजन्य उत्पादनको प्याकेजिङ, विज्ञापन, लेबलिङजस्ता कार्यहरूलाई किशोर-किशोरी आकर्षित नहुने तवरले सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारी निकायहरूका लागि गाँजा नियमनको भूमिका निर्दिष्ट गरिएको छ। जसअन्तर्गत सङ्घीय सरकारले गाँजा उत्पादनका लागि इजाजत पत्र दिने कामको नियमन गर्ने, प्रदेशले गाँजाको वितरण र बिक्रीको नियमन गर्ने र स्थानीय सरकारले सामाजिक चेतना फैलाउने, कर सङ्ग्रह तथा खुद्रा पसलको निगरानी र नियमको पालना गरे नगरेको अनुगमन गर्ने रहेका छन्।

३.२.२ वैधतापश्चात्को अवस्था

गाँजाको प्रयोगलाई वैधानिक मान्यता दिएपछि क्यानडाका गाँजा उपभोग गर्ने सबै उमेर समूह र किशोर किशोरीहरूको सङ्ख्या तीन प्रतिशतले बढेको पाइन्छ। तर, यो वृद्धि अपेक्षा गरिएभन्दा ज्यादै न्यून रहेको बताइन्छ। त्यस्तै, गाँजा सेवनसम्बन्धी गिरफ्तारीको सङ्ख्यामा उल्लेख्य रूपमा गिरावट आएको पाइएको छ (उदाहरण: २०१८ मा २६ हजार ४ सय २ वटा गाँजासम्बन्धी गिरफ्तारीका घटना थिए भने २०१९ मा त्यो सङ्ख्या ४६ मा झरेको थियो (Ghaedi, 2021)।

३.३ नेदरल्याण्डस्

लागु औषधसम्बन्धी अपराध नियन्त्रण तथा लागु औषधको अवैध कारोवार नियन्त्रणसम्बन्धी नेदरल्याण्डस् सरकारले लिएको नीति “सहिष्णुताको नीति” हो।^{२५} यसको अर्थ नेदरल्याण्डस्मा गाँजा खेती र व्यवसाय अवैध छ, तर इच्छा हुनेहरूलाई कफी पसलमा बसेर सीमित मात्रामा गाँजा खाना बन्देज छैन। नेदरल्याण्डस् सरकारले लिएको यो नीति गाँजा “गैरअपराधीकरण” को नीति हो।

२५ <https://www.centreforpublicimpact.org/case-study/dutch-policy-marijuana-use-continuity-chang>

३.३.१ नेदरल्याण्डस्ले अपनाएको गैरअपराधीकरण

नेदरल्याण्डस् सरकारले लागु औषधलाई कडा (जोखिम धेरै गर्ने, hard drugs) र नरम (जोखिम कम गर्ने, soft drugs) लागु औषध गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरेको छ। यस वर्गीकरणमा गाँजा नरम लागु औषध अर्थात् नियन्त्रित प्रयोग गरेमा शरीरलाई धेरै हानि नगर्ने लागु औषधमा पर्दछ। डच अफिम ऐन (Dutch Opium Act) ले जोखिम कम हुने नरम लागु औषध भए पनि गाँजाको प्रयोग र कारोबारलाई कडाइका साथ नियमन गरेको छ।^{२६}

गाँजाको प्रयोगका सन्दर्भमा नेदरल्याण्डस् सरकारले सन् १९७० मै “सहिष्णुता सीमा” तोकेको थियो।^{२७} उक्त सीमा अनुसार जोखिम कम हुने लागु औषध (अर्थात् गाँजा) लाई सरकारी निगरानीमा एक व्यक्तिले एक दिनमा पाँच ग्राममा नबढाई प्रयोग गर्न सक्छ (Ghaedi, 2021)। त्यस्तै, मनोरञ्जनात्मक प्रयोजनका लागि घरमै पाँच वटासम्म गाँजाको बोट लगाउन पाइन्छ। औषधीय प्रयोजनका लागि भने चिकित्सकको परामर्शमा आवश्यकता अनुसार गाँजाजन्य औषधीहरू किन्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ।

अफिम ऐनअन्तर्गत निश्चित प्रक्रिया र मापदण्डभित्र रही कफी पसलहरूमा मनोरञ्जनका लागि गाँजा खरिद गर्न र प्रयोग गर्न पाइन्छ (Opium Act, 1976)। तर, यस्ता पसलहरूले निर्दिष्ट सर्तहरू कडाइका साथ पालना गर्नुपर्छ। गाँजाको खुला विज्ञापन गर्न पाइन्न, अनावश्यक भीड र हो-हल्ला हुने गरी किनबेच गर्न पाइन्न, १८ वर्ष उमेर नपुगेका किशोर-किशोरीहरूलाई ग्राहक बनाउन पाइन्न, तोकिएको मात्रा (५०० ग्राम) भन्दा बढी परिमाण स्टकमा राख्न पाइन्न र पछिल्लो प्रावधान अनुसार नेदरल्याण्डस्का बासिन्दाबाहेक अरूलाई गाँजा बेच्न पाइन्न (Korf, 2019, Gielen & de Very, 2021)। यी सर्तका अतिरिक्त विद्यालय र गाँजा बिक्रीवितरण गरिने स्थलविच निश्चित दूरी राखिनु पर्ने, सामाजिक सुरक्षामा कुनै हालतमा खलल् पुग्न नहुने, खरिद तथा प्रयोगको समय-सीमा पालना गरिनुपर्ने र कानुनी प्रावधानको प्रभावकारिताको नियमित अनुगमन (स्थानीय सरकारी निकायहरूलाई परिचालन गरी) गरिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ (Korf, 2019)।

औद्योगिक हेम्पलाई भने नेदरल्याण्डस् सरकाले पूर्ण कानुनी वैधता दिएको छ। औद्योगिक प्रयोजनका लागि गरिने हेम्पको उत्पादन, बिक्री, वितरण र निर्यातमा कुनै कानुनी अड्चन छैन। तर, यसका लागि पनि यससम्बन्धी युरोपेली संघको निर्देशिकाले निर्दिष्ट गरेको “THC को मात्रा ०.२ प्रतिशतभन्दा बढी नहुने” गाँजाका उपप्रजातिहरूको प्रयोग गरिनु पर्दछ (Korf, 2019; Gielen & de Very, 2021)। औषधीय प्रयोजनका लागि भइरहेको गाँजाको अन्तर्राष्ट्रिय माग पूर्ति गर्नका लागि उत्पादन गर्न पनि नेदरल्याण्डस् सरकारले अनुमति लिइसकेको छ।

^{२६} Drugs Policy in the Netherlands, 1997, Ministry of Health, Welfare and Sport, The Netherlands (<http://www.ukcia.org/research/dutch.php>)

^{२७} <https://www.government.nl/topics/drugs/controlled-cannabis-supply-chain-experiment/background-and-design-of-the-controlled-cannabis-supply-chain-experiment>

३.३.२ गैरअपराधीकरणपश्चात्का असरहरू

नेदरल्याण्डस् सरकारले गाँजाको व्यवसाय र प्रयोगलाई गैरअपराधीकरण गरेपश्चात् आर्थिक तथा सामाजिक दुवै पक्षमा राम्रो सुधारका सङ्केतहरू देखिएको बताइन्छ। “कफी पसल र सम्भौता” नामक एक अध्ययनका अनुसार गाँजा बिक्री गरेकै कारण कफी पसलहरूले प्रतिवर्ष करिब ४ सय मिलियन राजस्व सङ्कलन गरिरहेका छन्। साथसाथै, गाँजाको गैरअपराधीकरणसँगै गाँजाको अवैध कारोवारमा कमी आएको छ, अवैध कारोवारका कारण हुने एचआइभी र एडसका सङ्क्रमितहरूको सङ्ख्या घटिरहेको छ र अवैध कारोवार नियन्त्रणका लागि कानून लागु गर्ने निकायले गर्ने खर्चमा समेत कमी आएको छ (Grund & Brecksema, 2013)। कडा तथा नरम लागु औषध र तिनको असरका बारेमा सञ्चालित जनसचेतना कार्यक्रमको परिणामस्वरूप हानिकारक वा घातक लागु औषधको दुर्व्यसनमा फस्न सक्ने जोखिममा रहेका सर्वसाधारणहरूको जोखिममा फस्न सक्ने सम्भावनामा पनि न्यूनीकरण आएको पाइन्छ (Balhara et al., 2022)।

३.४ थाइल्याण्ड

थाइल्याण्ड गाँजालाई गैरअपराधीकरण तथा वैध गर्ने एसियाको पहिलो राष्ट्र बन्यो। गाँजाको व्यावसायिक खेतीमार्फत गाँजा-उद्योगको विस्तार गरी त्यसबाट आउने आयबाट गरिवी निवारण गर्ने तथा लागु औषध दुरुपयोगको अभियोगका बन्दीहरूले खचाखच बनेका थाई जेलहरूको भीड घटाउने उद्देश्यका साथ सन् २०२२ जुन ९ का दिन गाँजा व्यवसायलाई वैध गरिएको हो (Campbell, 2023)।

३.४.१ थाइल्याण्डले अपनाएको गाँजा नीति

गाँजा दुरुपयोगको अपराधमा सजाय भोगिरहेका बन्दीहरूको रिहाइ गर्दै नियन्त्रित प्रयोगका लागि स्वीकृति प्रदान गरेको थाइल्याण्डले गाँजाको मनोरञ्जनात्मक तथा औद्योगिक उत्पादन, बिक्री वितरण, उपभोगलाई कानुनी मान्यता दिएको छ। तर, कानुनी मान्यता पाएको गाँजामा मनोद्वीपक तत्व (टीएचसी) को मात्रा ०.२ प्रतिशतभन्दा कम हुनुपर्ने छ। टीएचसीको मात्रा सोभन्दा बढी भएका उत्पादनहरू अवैध हुनेछन्।

अन्य देशले भैं थाइल्याण्डले पनि गाँजा उत्पादन र व्यवसायलाई सरकारी नियमनको अधीनमा राखेको छ। गाँजाको उत्पादन तथा व्यवसाय सञ्चालनका लागि निर्दिष्ट सरकारी निकायमा दर्ता गरी लिखित स्वीकृति लिनु अनिवार्य छ। गाँजा खेतीका लागि “तीन वर्गीय” व्यवस्था गरिएको छ। थाइल्याण्डको खाद्य तथा लागु औषध नियमन गर्ने निकाय (एफडीए) का अनुसार साना उत्पादकहरूले एफडीएलाई जानकारी गराई आफ्नै करेसाबारीमा ६ वटासम्म गाँजाका बोटहरू उत्पादन गर्न सक्छन्; मध्यम उत्पादकहरू अर्थात् ३२ हजार स्क्वाएर मिटर) सम्म जमिनमा गाँजा लगाउने हो भने विशेष अनुमति तथा त्यस वापतको शुल्क तिरी गाँजा लगाउन सक्छन् भने ३२ हजार स्क्वाएर मिटर भन्दा बढी

जमिनमा गाँजा उत्पादकलाई व्यावसायिक उत्पादकको संज्ञा दिने र सो प्रयोजनका सम्बद्ध संस्थाबाट अनुमति प्राप्त गरी मात्र गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ (Adcock, 2023) ।

मनोरञ्जनात्मक प्रयोगका लागि गाँजाको मात्रा तोकिएको छैन तर यसका लागि नियमनका सर्तहरू तोकिएका छन्। बिस वर्षभन्दा मुनिका व्यक्तिहरूलाई गाँजाको उपयोग गर्न बन्देज छ। गर्भावस्थाजस्ता संवेदनशील शारीरिक अवस्था भएका तथा स्तनपान गराइरहेका महिलाका लागि पनि गाँजा सेवन मनाही छ भने विद्यालय तथा व्यापारिक मलजस्ता सार्वजनिक स्थलमा असर गर्ने गरी गाँजाको प्रयोग अवैध गरिएको छ। सामाजिक स्वास्थ्य र शान्तिमा खलल् पुग्नेगरी गाँजा सेवन गर्नेमाथि (जस्तो कि, गाँजा सेवनका कारण आउने गन्धले अरूलाई असर गरेमा, नशा-सिर्जित होहल्ला भए वा गराएमा या कुनै पनि प्रकारको सार्वजनिक अवरोध या अप्ठ्यारो सिर्जना गरिएमा) कानुनी कारबाही हुनेछ।

३.४.२ वैधतापश्चात्का असर

थाइ सरकारले गाँजा खेती र व्यवसायलाई वैध गरेको करीव १५ महिना मात्र भएको छ। यो अवधि वैधताको असरको परीक्षणका लागि पर्याप्त होइन। तापनि, वैधताका प्रारम्भिक लक्षणहरूले देखाएका सङ्केतहरू सिकाइका लागि उपयुक्त हुन सक्छन्।

गाँजा प्रयोगको वैधतापश्चात् गाँजा प्रयोगकर्ताहरूमा वृद्धि भएको देखिन्छ। तर, मनोरञ्जनको प्रयोजनका लागि गरिएका खरिद-बिक्रीसम्बन्धी नियमन तथा अन्य व्यवस्थाहरू विक्रेता तथा प्रयोगकर्ता दुवैले पालना गरेको पाइँदैन (Zinboonyahgoon et al., 2021; Kalayasiri et al., 2023), चिकित्सकीय प्रयोजनमा समेत समस्याहरू देखिएका छन्। एकातिर सर्वसाधारणमा चिकित्सकीय परामर्शबारे पर्याप्त जनचेतनाको अभाव देखिन्छ भने अर्कोतिर औषधीको गुणस्तर कायम तथा नियन्त्रित आपूर्तिको प्रत्याभूतिका सन्दर्भमा पनि थप पहलको आवश्यकता देखिन्छ (Zinboonyahgoon et al., 2021) । नियमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने उचित प्रणाली तथा तरिकाको कमीका कारण नियम उल्लङ्घन हुने गरेको थाइ सरकारको अनुभव छ (Kalayasiri et al., 2023) । समष्टिमा, गाँजा वैधतापछिको थाइल्याण्ड “सिक्दै अधि बढ्ने” अवस्थामा रहेको छ। आवश्यक नियम, कानून तथा कार्यविधिको निर्माणविना गाँजाको वैधताले अन्योल सिर्जना गर्ने थाइल्याण्डको अनुभव छ।

३.५ संयुक्त राज्य अमेरिका

संयुक्त राज्य अमेरिकाको सङ्घीय कानूनले कुनै पनि प्रयोगका लागि गाँजाको खेती, बिक्री-वितरण तथा प्रयोगलाई वैध गरेको छैन (Hansen, et, el., 2023) । तर, राज्यस्तरमा भने गाँजाको व्यवसाय तथा प्रयोगलाई वैध तथा गैरअपराधीकरण गर्ने क्रम जारी छ। राज्यतहमा भइरहेको यस विकासप्रति भने सङ्घीय सरकार कठोर नभई उदार र सहनशील रहेको पाइन्छ (Hansen, et, el., 2023) ।

३.५.१ संयुक्त राज्य अमेरिकाको गाँजासम्बन्धी नीति

राज्य तहमा गाँजासम्बन्धी मूलतः चार नीतिगत दृष्टिकोणहरू रहेको पाइन्छ: पूर्ण प्रतिबन्धको नीति, औषधीय प्रयोजनका लागि वैधताको नीति, मनोरञ्जनका लागि गैरअपराधीकरणको नीति तथा मनोरञ्जनका लागि वैधताको नीति (Lozier, et al., 2023) । सन् २०८० अगष्टको अन्तसम्ममा अमेरिकाका ४१ वटा राज्यहरूले औषधीय प्रयोजनका लागि गाँजालाई वैध गरेका छन् । ती मध्ये २४ वटाले मनोरञ्जनात्मक प्रयोजनलाई पनि वैध गरेका छन् भने ६ वटाले मनोरञ्जनात्मक प्रयोजनका लागि गैरअपराधीकरण गरेका छन् । दश वटा राज्यहरूमा भने गाँजाको औषधीय तथा मनोरञ्जनात्मक दुवै प्रयोग अवैध छ (Lozier, et al., 2023; Hansen, et. al., 2023) ।^{२६}

तालिका ४: अमेरिकामा गाँजा वैधानिकीकरणको अवस्था

विवरण	सङ्ख्या
औषधीय प्रयोजनका लागि वैधता दिने राज्यहरू	४१
औषधीय तथा मनोरञ्जनात्मक प्रयोजनका लागि वैधता दिने राज्यहरू	२४
औषधीय प्रयोजनका लागि वैध गरेका तर मनोरञ्जनात्मक प्रयोजनलाई गैरअपराधीकरण मात्र गरेका राज्यहरू	६
दुवै प्रयोजनका लागि गाँजा अवैध रहेका राज्यहरू	१०

स्रोत: Hansen, et. al., 2023; Lozier, et. al., 2023; Mjbizdaily, 2023

गाँजा व्यवसाय तथा उपयोगलाई वैधता दिएका राज्यहरूले व्यक्तिगत प्रयोजनका लागि गाँजाको खेती तथा भण्डारणसम्बन्धी आ-आफ्नै मानक निर्धारण गरेका छन् (Hammond et al., 2020b; Hansen, et. al., 2023) । उदाहरणका लागि गाँजा वैध गर्ने पहिलो राज्य कोलोराडोले २१ वर्ष उमेर पुगेका वयस्कहरूका लागि २८ ग्रामसम्म गाँजा बोक्न या वितरण गर्न र ६ वटासम्म गाँजाको बोट लगाउन सक्ने (तर, एक घर/परिवारले जति सदस्य भए पनि १२ वटा भन्दा बढी बोट लगाउन नपाउने) नियम बनाएको छ । ओरेगन राज्यमा भने सार्वजनिक स्थलमा २८ ग्रामसम्म तर घरमा २ सय २४ ग्रामसम्म गाँजा राख्न/बोक्न पाउने (अन्य प्रावधानका अतिरिक्त) व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै, प्रत्येक वयस्कले ४ वटासम्म बोट लाउन पाउने व्यवस्था छ । मासाचुसेट्स राज्यमा पनि सार्वजनिक स्थलमा २८ ग्रामसम्म तर घरमा २ सय ८० ग्रामसम्म गाँजा राख्न/बोक्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ । यस राज्यमा प्रत्येक वयस्कले ६ वटासम्म र दुई वा दुईभन्दा बढी सदस्य भएको घर/परिवारले १२ वटासम्म गाँजाको बोट लगाउन सक्नेछ ।

^{२६} यी दुई स्रोतका अतिरिक्त “Where marijuana is legal in the United States” शीर्षक अन्तर्गत कोष्ठकमा प्रस्तुत वेब पेजमा उपलब्ध सूचनालाई पनि आधार-सामग्रीको रूपमा लिइएको छ (<https://mjbizdaily.com/map-of-us-marijuana-legalization-by-state/>)

सबै राज्यहरूले गाँजाको मनोरञ्जनात्मक उपभोगका लागि २१ वर्षको न्यूनतम उमेर तोकेका छन् । सार्वजनिक स्थलमा गाँजाको उपयोग दण्डनीय गरिएको छ । अनुमति प्राप्त पसलहरूबाट निर्धारित करसमेतको मूल्य तिरी तोकिएको मात्रामा गाँजा खरिद गर्न सकिने व्यवस्था छ ।

अमेरिकाको औषधी नियमन गर्ने संस्था - फुड एन्ड ड्रग्स एडमिनिस्ट्रेशन (एफडीए) - ले गाँजामा पाइने यौगिक सीबीडीबाट बन्ने एपिडायोलेक्स (Epidiolex) नामको औषधी “Lennox–Gastaut Syndrome” र “Dravet Syndrome” भनेर चिनिने छारेरोगका गम्भीर दुई प्रकारहरूको उपचारका लागि अनुमति प्रदान गरेको छ (Watson, 2021) । यसका अतिरिक्त केमोथेरापीका कारण वाकवाकी लाग्ने र वान्ता हुने रोगको उपचारका लागि पनि गाँजा (टीएचसी)-निर्मित औषधीको अनुमति दिइएको छ । यी औषधीहरू चिकित्सकको सल्लाह र निगरानीमा सेवन गर्नुपर्ने हुन्छ (Alharbi, 2020; D. Hammond et al., 2020a; Watson, 2021) ।

३.५.२ गाँजाको वैधानिकीकरणसम्बन्धी अमेरिकी जनमत

गाँजा खेती, व्यवसाय र प्रयोगका बारेमा संयुक्त राज्य अमेरिका विभाजित छ । सङ्घीय कानूनले गाँजालाई औषधीय र वैज्ञानिक महत्त्वको वनस्पतिको रूपमा मान्यता दिएको छैन । उक्त कानूनले गाँजालाई घातक लागु औषधको दर्जामा सूचीकृत गरेको छ । तर, राज्य सरकारहरू एकपछि अर्को गर्दै गाँजाको खेती र व्यवसायलाई वैध गर्ने नीति र कानून निर्माण गरिरहेका छन् । अनुसन्धान संस्था - Pew Research Centre का अनुसार, ८८ प्रतिशत वयस्क अमेरिकीहरू गाँजालाई वैध बनाउनुपर्ने बताउँछन् । यस्तो धारणा राख्नेमध्ये ५९ प्रतिशत औषधी र मनोरञ्जन दुवै उद्देश्यका लागि वैध हुनुपर्ने ठान्छन् भने ३० प्रतिशत औषधीय प्रयोजनका लागि मात्र गाँजाको वैधता गरिनुपर्ने मत राख्छन् (Schaeffer, 2023) । दश जनामा एक जना मात्र (१०%) कुनै पनि रूपमा गाँजा वैध हुन नहुने बताउँछन् ।

सन् १९६९ मा १६ प्रतिशत अमेरिकीहरू गाँजा वैधताको पक्षमा थिए । बिस वर्षपछि सन् १९८९ को जनमतमा पनि लगभग त्यही अवस्थामा (१९ प्रतिशत) रहेको पाइन्छ । तर, त्यसको बिस वर्षपछि सन् २००९/१० तिर गाँजा वैध गर्नुपर्ने पक्षमा रहेको जनमत बढेर ४८ प्रतिशतमा पुगेको र त्यसको १० वर्षपछि सन् २०१९ मा ६८ प्रतिशतमा पुगेको देखिन्छ (Daniller, 2019; Schaeffer, 2023) । आगामी वर्षहरूमा यो प्रतिशत अझ बढ्ने देखिन्छ । गाँजाको पक्षमा तीव्र रूपले विस्तार भइरहेको जनमतले राज्य सरकारहरूमा गाँजालाई वैध गर्नुपर्ने दबाव बढाएको छ ।

३.५.३ गाँजा वैधतापश्चात्का असरहरू

गाँजा उदारीकरणको नीतिका कारण अमेरिकाको राज्यस्तरमा अर्थतन्त्रको विकास तथा रोजगारीको अवसरमा वृद्धि भएको बताइन्छ । एक अध्ययनका अनुसार गाँजाको कारोबारबाट क्यालिफोर्निया राज्यले सन् २०२२ मा १ बिलियन डलर बराबरको राजस्व उठाएको छ भने राज्यहरूको एकमुष्ट आय १५

अर्ब (१५ बिलियन) डलरभन्दा बढी रहेको र यो हरेक वर्ष बढ्दै जाने देखिन्छ (Daly, 2023) । विश्व भरकै व्यापार तथा व्यवसायसम्बन्धी तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गर्ने कम्पनी स्टार्टिस्टाका अनुसार गाँजाको मनोरञ्जनात्मक कारोबारबाट अमेरिकी राज्यहरूले उठाउने कर प्रतिवर्ष ४ अर्बले बढिरहेको छ र सन् २०२६ मै गाँजाको कारोबारबाट अमेरिकी राज्यहरू ३७ अर्ब अमेरिकी डलर बराबरको कर उठाउनेछन्।^{२९} त्यस्तै, औषधीय प्रयोजनका लागि गरिने कारोबारबाट सन् २०२५ सम्ममा १५ अर्ब बराबरको राजस्व सङ्कलन हुनेछ।^{३०}

राजस्वका अतिरिक्त रोजगारीको सिर्जनामा पनि गाँजा व्यवसायको राम्रो योगदान रहेको बताइन्छ। सन् २०२२ जनवरीसम्ममा गाँजा व्यवसायबाट ४ लाख २८ हजार भन्दाबढी पूर्ण रोजगारीको सिर्जना भएको पाइन्छ (Barcott et al., 2022) । त्यसको एक वर्ष पछि - २०२३ फेब्रुअरीमा - उपलब्ध तथ्याङ्कका अनुसार ४ लाख १७ हजार ४ सय ९३ जनालाई यो व्यवसायाले रोजगारी दिएको छ।^{३१}

जनस्वास्थ्यको पाटोबाट गरिएका अध्ययनका निष्कर्षहरू भने मिश्रित छन्। राज्यहरूले लिएका खुकुलो नीतिप्रति युवाहरू बढी आकर्षित भएको पाइएको छ। गाँजा सेवन गर्ने युवाहरूमा अन्य स्वास्थ्य जोखिमका अतिरिक्त सवारी दुर्घटनामा पर्ने जोखिम बढी रहेको भेटिन्छ (Hall et al., 2015a; Hall et al., 2016b) । लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक समुदायका युवा-युवतीहरूमा निर्दिष्ट उमेरभन्दा पहिले नै गाँजा सेवन गर्ने लत बसेको र यसले तिनको मानसिक विकास तथा शैक्षिक उन्नयनमा असर पारेको प्रारम्भिक परिणामहरू देखिएका छन् (Wheldon, et al., 2023) ।

सङ्घीय कानूनले गाँजालाई वर्जित लागु औषध मानेका कारण गाँजामा पाइने यौगिकहरू, तिनको उपयोगिता र असरका बारेमा हनुपर्ने जति वैज्ञानिक अध्ययन भएकै छैन। पर्याप्त प्रमाण नभएका कारण गाँजाले अमेरिकीहरूको मानव स्वास्थ्यमा के-कस्तो सकारात्मक या नकारात्मक असर पारेको छ, यकिनका साथ भन्न कठिन छ तर यसले अर्थतन्त्रमा ल्याएको सुधारमा भने दुईमत देखिन्न (Wheldon, et al., 2023; Daly, 2023; Barcott et al., 2022)

३.६ अन्य देशहरू

३.६.१ भारत

गाँजाको उपयोगसम्बन्धी भारतीय कानुनी व्यवस्था मिश्रित छ। गाँजासँग सम्बन्धित मूल कानून (नार्कोटिक ड्रग्स एण्ड साइकोट्रोपिक सब्स्टानसेज याक्ट) का अनुसार गाँजाको भण्डारण र उपयोग अवैध र दण्डनीय छ। तर, गाँजाबाटै बन्ने भाङ (तरल पदार्थ) को उपयोग भने वर्जित छैन। बरु, राज्यहरूलाई कानून बनाएर भाङको प्रयोगलाई नियमन गर्ने अधिकार दिइएको छ। समष्टिमा,

२९ हेर्नुहोस्: <https://www.statista.com/statistics/933384/legal-cannabis-sales-forecast-us/>

३० हेर्नुहोस्: <https://www.statista.com/statistics/596631/us-medical-marijuana-retail-sales-estimates/>

३१ हेर्नुहोस्: <https://mjbizdaily.com/marijuana-industry-jobs-dipped-by-2-percent-in-2022-vangst-report/>

भारतले गाँजाको नियन्त्रित प्रयोगलाई प्रवर्धन गर्ने कानुनी मनसाय राखेको देखिन्छ (Karki & Rangaswamy, 2023) ।

तर, सामाजिक-सांस्कृतिक रूपमा भने परापूर्वकालदेखि नै गाँजाको खेती र उपयोग भइआएको परम्परा भेटिन्छ। भारतमा अभ्यासरत आयुर्वेद, सिद्ध र युनानी चिकित्सा पद्धतिमा गाँजालाई औषधीय महत्त्वको अपरिहार्य वनस्पतिको रूपमा लिइन्छ, भने कृषि तथा मनोरञ्जनका हिसाबले पनि भारतीय सामाजिक-सांस्कृतिक उदार र सहनशील पाइन्छ (Govindasamy et al., 2022) । यो उदारताका पछि गाँजालाई दैविक/धार्मिक महत्त्वको विरुवाको रूपमा हेरिने र प्रयोग गरिने लामो परम्परा छ। खासगरी, हिन्दु धर्मावलम्बीहरूबीच अनादिकालदेखि नै गाँजालाई विभिन्न देवी-देवताहरूले प्रयोग गर्ने पवित्र, दुखनाशक तथा विजययात्राका लागि सहायक वनस्पतिको रूपमा लिने र यी प्रयोजनमा सहायक हुने ठानी गाँजा सेवन गर्ने परम्परा रहिआएको छ (Karki & Rangaswamy, 2023) ।

केही खास पेसा तथा समुदायसँग त गाँजा अविच्छिन्न रूपमा जोडिएको पाइन्छ। धोबी, किसान, डुङ्गा चलाउने, माछा मार्नेलगायत लामो समय घामपानीमा काम गर्ने व्यक्तिहरूलाई चिसो लाग्न नदिन र थकान कम गरी शरीरमा उर्जा प्रदान गर्नका लागि गाँजाको प्रयोग गरिने लामो परम्परा रहेको बताइन्छ (Chopra, 1957) । गाइवस्तुमा लाग्ने रोगको उपचारमा पनि गाँजाको प्रयोग त्यतिकै प्रचलित रहेको पाइन्छ। भेडाबाखा तथा गाइवस्तुमा लाग्ने जुकालगायतका रोगहरूको निदानमा गाँजा खुवाउने प्रचलन, खुट्टा ठोकिएको/मर्किएको या अन्य कारणले सुजन भएको अवस्थामा गाँजाको पेस्ट बनाएर गरिने लेपन तथा गोरु जोतेपछि हुने थकान कम गर्न गाँजा खुवाइने प्रचलन भारतीय समाजमा व्याप्त छ (Chopra, 1957) ।

गाँजालाई गैरअपराधीकरण गरी यसको प्रयोगलाई वैध गरिनुपर्ने बहसका विच भारतका दुई राज्यहरू उत्तराखण्ड र मध्यप्रदेशले औषधीय र औद्योगिक प्रयोगका लागि गाँजाको खेती र व्यवसाय गर्ने नीति लिएका छन्। सोहीअनुरूप, वैज्ञानिक र औद्योगिक अनुसन्धान परिषद्-भारतीय एकीकृत चिकित्सा संस्थान (CSIR–IIIM) लाई गाँजामा आधारित औषधीहरू विकास गर्न र निर्माण गर्न इजाजतपत्र दिएको छ। त्यसैको आधारमा IIIM जम्मूले गाँजाखेती गर्ने जिम्मा लिई क्यान्सर, एपिलेप्सी र सिकल सेल एनीमियाका लागि गाँजाजन्य औषधी निर्माणको पहल सुरु गरेको छ (Niloy et al., 2023; Karki et al., 2023) ।

उत्तराखण्ड राज्यले औद्योगिक गाँजा (हेम्प) मा डेल्टा-९-टेट्राहाइड्रोकानाबिनोल (Δ^9 -THC) को सञ्चय (concentration) को परीक्षण गर्न लखनऊ र देहरादुनमा प्रयोगशालाको स्थापना गरी काम थालिसकेको छ।^{३२}

३२ <https://conventuslaw.com/featured-content/india-cannabis-the-development-of-the-regulatory-and-legal-landscape-and-the-investment-opportunities-in-this-sector/>

सन् २०१८ मा आयुर्वेदिक विज्ञानसम्बन्धी अनुसन्धानरत संस्था (CCRAS) ले गाँजाबाट क्यान्सर रोगीहरूमा दुखाइ कम गर्ने औषधी निकाल्न सकिने निष्कर्ष निकालेपछि, भारतमा गाँजाजन्य औषधी निर्माणका लागि वैज्ञानिक आधार बनेको पाइन्छ ।

भारतको अर्को राज्य उडिशाको आफ्नो राज्यका बासिन्दाहरूका लागि राज्यको सीमानाभित्र गाँजाको मनोरञ्जनात्मक प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ (Uniyal, 2022) । अन्य राज्यहरूमा भने गाँजाको उत्पादन र प्रयोग निषेधित या नियन्त्रित छ । जस्तो कि आसाम क्यानाविस निषेध ऐन, १९५८ ले आसाममा गाँजाको बिक्री, खरिद र उपभोगलाई निषेध गरेको छ, त्यस्तै, महाराष्ट्र निषेधित ऐन, १९४९ अन्तर्गत महाराष्ट्रमा क्यानाविस र क्यानाविसयुक्त पदार्थको उत्पादन, भण्डारण, वितरण र उपभोग पूर्णतः नियन्त्रित अवस्थामा छ (Uniyal, 2022) ।

सामाजिक-सांस्कृतिक सन्दर्भ बाहेक भारतमा गाँजाको व्यवसाय र प्रयोग लगभग नियन्त्रित अवस्थामा नै रहेको र गाँजा गैरअपराधीकरण गर्ने राज्यहरू पनि अनुसन्धानको प्रारम्भिक चरणमा नै भएकाले वैज्ञानिक अध्ययन या आधुनिक औषधी निर्माणका सवालमा भारतबाट सिक्न केही समय पर्खनुपर्ने देखिन्छ ।

३.६.२ स्पेन

स्पेनमा गाँजाको व्यवसाय र उपभोग अवैध भए पनि निजी निवासभित्र गरिने सीमित उपभोगलाई गैरअपराधीकरण गरिएको छ । गाँजाको सार्वजनिक बिक्रीवितरण र उपभोग तथा व्यापारिक प्रयोजनाका लागि गरिने खेती तथा भण्डारण पूर्णतः निषेधित छ (Jackson, 2023) । तर, स्पेनिस क्यानाविस क्लबमार्फत सीमित रूपमा गरिने खेती तथा उपयोगलाई फौजदारी अपराधको रूपमा भने लिँइदैन (Gamella & Rodrigo, 2004) ।

स्पेनको लागु औषध नियमन गर्ने संस्था - स्पेनिस एजेन्सी अफ मेडिसिन एण्ड मेडिकल डिभाइस (AEMPS) - को अनुमति बेगर अनुसन्धान, चिकित्सा तथा अन्य वैज्ञानिक उद्देश्यका लागि पनि गाँजाको खेती निषेध गरिएको छ । सन् २०२२ को जुनमा कङ्ग्रेस (तल्लो सदन) ले औषधीय प्रयोजनका लागि गाँजाको नियमन गर्नु उपयुक्त हुने आसयको प्रतिवेदनलाई अनुमोदन गरेपछि, स्पेन औषधीय प्रयोजनका लागि गाँजालाई वैध गर्ने बाटोतिर अघिबढिरहेको देखिन्छ (Jackson, 2023) ।

स्पेनमा स्क्लेरोसिस र क्यान्सरजस्ता रोगहरूबाट पीडित रोगीहरूका लागि मेडिकल प्रेस्क्रिप्शनका आधारमा गाँजा वा गाँजाजन्य औषधीको उपयोग गर्न पाउने व्यवस्था छ । तर, यस प्रयोजनका लागि पनि बिरामीहरूले स्पेनिस क्यानाविस क्लब मार्फत अनुमति भने लिएको हुनुपर्छ (Parés-Franquero et al., 2019) ।

औद्योगिक उद्देश्यका लागि भने युरोपेली संघले निर्धारण गरेको मापदण्डभित्र रही टीएचसी ०.३ प्रतिशत भन्दा कम भएको गाँजाको खेतीलाई वैध गरिएको छ। यस्तो खेतीका लागि युरोपेली संघले कृषिका लागि योग्य प्रजातिको रूपमा सूचीकृत बिरुवा उमार्न प्रमाणित गरेको बिउको प्रयोग गरिनु अपरिहार्य हुन्छ (Jackson, 2023)।

३.६.३ जमैका

जमैकाको इतिहास र संस्कृतिसँग गाँजाको गहिरो सम्बन्ध रहेको पाइन्छ, तर त्यहाँ गाँजाको व्यवसाय र उपयोग अवैध छ। जमैकाले सन् २०१५ मा गाँजाको औषधीय प्रयोजनलाई वैध गऱ्यो र ५६ ग्रामसम्म गाँजाको मनोरञ्जनात्मक प्रयोगलाई गैरअपराधीकरण गऱ्यो (Lindsay et al., 2023)। गाँजा नियमन गर्ने - घातक लागु औषध (संशोधन) - कानुनले प्रहरीलाई मनोरञ्जनका लागि गाँजा सेवन गर्नेहरूमाथि कारवाही गर्ने या नगर्ने स्वविवेकीय अधिकार दिई ५६ ग्रामभन्दा कम गाँजा राख्ने या उपयोग गर्ने व्यक्तिहरूलाई प्रहरीको सक्रिय निगरानीमा राखेको भए पनि यस सीमाभित्र रही गाँजा सेवन गरेवापत फौजदारी अभियोग भने लगाइन्न (Araujo, 2023)।

जमैकामा गाँजा (भाड) र रेगे सङ्गीत (reggae music) विच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। जिमी क्लिफ र बब मार्लीजस्ता रेगे सङ्गीतका पारखी कलाकारहरूले जमैका टापुको सामाजिक र सांस्कृतिक जीवनलाई विश्वभर परिचित गराएको बताइन्छ। तिनका गीतहरू जमैकाभित्र गाँजाको उदारीकरणमा पनि उत्प्रेरक बनेको विश्वास गरिन्छ।^{३३} जमैकामा निजी प्रयोजनका लागि प्रत्येक व्यक्तिलाई पाँच वटासम्म गाँजाका बिरुवाहरूको खेती गर्न अनुमति छ।

त्यसैगरी अध्ययन-अनुसन्धान, औषधी निर्माण तथा मनोरञ्जनका लागि गाँजाको नियन्त्रित प्रयोगलाई वैध गरेका या गैरअपराधीकरण गरेका अन्य देशहरूअमा अस्ट्रेलिया, अस्ट्रिया, चिली, चीन, डेनमार्क, इजिप्ट, फिनल्यान्ड, फ्रान्स, बेलायत, हङ्गेरी, आयरल्यान्ड, जापान, कोरिया, न्युजिल्याण्ड, पोल्यान्ड, फिलिपिन्स, पोर्चुगल, रोमानिया, रुस, स्लोभेनिया, स्विट्जरल्याण्ड, युक्रेन र दक्षिण प्रशान्त टापुहरू पर्दछन्। परम्परागत अभ्यास र बदलिँदो सामाजिक अपेक्षालाई ख्याल गरी यी देशहरूले अन्य देशहरूको अनुभव र विज्ञानले स्थापित गरेको तथ्यका आधारमा गाँजा उदारीकरण गर्दैजाने नीति लिएको पाइन्छ।

३.७ उपसंहार

माथि उल्लिखित देशहरूको अनुभवबाट तीन वटा पाठ सिक्न सकिन्छ। पहिलो, गाँजाको पक्षमा विश्वभर विकास भइरहेको धारणा र मतप्रति राजनीतिक तथा नीतिगत रूपमा निरपेक्ष तथा बेखबर रहन सम्भव छैन। दोस्रो, गाँजामा पाइने यौगिकहरू र तिनले मानव स्वास्थ्यमा पार्ने असर

३३ <https://jamaicatourbase.com/travel-tips/guide-to-cannabis-and-canna-tourism>

(सकारात्मक तथा नकारात्मक) का बारेमा अहिलेसम्म प्राप्त वैज्ञानिक ज्ञान पर्याप्त छैन । यो अभाव पूर्तिका लागि गाँजाका विविध पक्षका बारेमा थप अध्ययन तथा अनुसन्धान आवश्यक छ । तेस्रो, अहिलेकै अवस्थामा गाँजाको अनियन्त्रित प्रयोगको परिकल्पना गर्न सकिदैन । त्यसैले, गाँजालाई गैरअपराधीकरण गर्दै नियमनका लागि आवश्यक संरचना र जनशक्ति तयार गरी विस्तारै-विस्तारै वैधताको बाटोतिर जानु सान्दर्भिक हुन्छ ।

परिच्छेद ४

गाँजाको उत्पादन, अनुसन्धान तथा उपयोगसम्बन्धी नेपालका कानून र यससम्बन्धी नेपाल पक्ष रहेका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू

सङ्गठित रूपमा हुने लागु औषध कारोबार र लागु औषधको प्रयोगले समाजमा हुने हानि रोक्नका लागि गाँजालगायतका लागु औषधको औषधीय उत्पादन, अनुसन्धान र उपभोगलाई नियमित र व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०३३ मा पहिलो पटक “लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३” लाई विशेष ऐनको रूपमा जारी गरिएको थियो । सो ऐनमा लागु औषध दुरुपयोगको नियन्त्रण र नियमन तथा औषधीय उपयोगका लागि उत्पादन, सङ्कलन, ओसारपसार, भण्डारण र सुरक्षा कसरी र कस्तो संरचनामार्फत गर्ने भन्ने विषयमा पनि व्यवस्था गरेको पाइन्छ । तर, औषधीय उपयोगसम्बन्धी ऐनमा भएका व्यवस्थाको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नियमावली र कार्यविधि हालसम्म निर्माण गरिएको छैन ।

गाँजाको खेतीसम्बन्धी नयाँ बहस चलिरहेको र नयाँ कानून निर्माणका लागि संसदमा विधेयकसमेत पेस गरिएको पृष्ठभूमिमा यस परिच्छेदमा नेपालको अवस्थामा गाँजाको खेती, भण्डारण र उपयोगसम्बन्धी प्रचलित घरायसी कानूनहरू तथा नेपाल पक्ष रहेका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ मादक पदार्थ ऐन, २०१७

संयुक्त राष्ट्र संघले गाँजालाई हानिकारक लागु औषधको सूचीमा राखी यसको अनुसन्धान र चिकित्सकीयबाहेक अन्य प्रयोगलाई विश्वभर निस्तेज गर्ने गरी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि पारित गरिरहेको बेला नेपालमा भने गाँजालाई मादक पदार्थसरह लिई यसको उत्पादन, सञ्चय, भण्डारण, विक्री वितरण तथा निकासी पैठारीको नियन्त्रण तथा नियमन गर्न मादक पदार्थ ऐन, २०१७ जारी गरिएको पाइन्छ । यस ऐनले इजाजतपत्र लिई गाँजाको उत्पादन तथा उपयोग गर्न सकिने व्यवस्था गरी इजाजत पत्रमा उल्लिखित सर्तको अधीनभन्दा बाहिर गई गरिने खेती या व्यवसायलाई भने निषेध गरेको थियो । यो ऐन गाँजाको नियन्त्रित प्रयोगको अवधारणासम्मत बनेको पाइन्छ ।

४.२ नार्कोटिक ड्रग्ससम्बन्धी एकल महासन्धि १९६१

सन् १९६१ मार्च ३० का दिन जारी गरेको लागु औषध (नार्कोटिक ड्रग्स) सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले गाँजालाई अफिम पोपी, कोका बुश, पोपी स्ट्रजस्ता लागु औषधसरह अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा नियन्त्रित ड्रग्सको रूपमा सूचीकृत गर्‍यो । साथै, सूचीकृत लागु औषधको उत्पादन, प्रशोधन, आयात-निर्यात, वितरण र व्यापार चिकित्सकीय र वैज्ञानिक प्रयोजनका लागि सीमित गरी गाँजामा आधारित सबै प्रकारका उत्पादनको गैरचिकित्सकीय प्रयोगलाई विश्वव्यापीरूपमा गैरकानुनी बनाइयो । यस

सन्धिले स्थापित गरेका विश्व मापदण्डहरू स्वीकार गर्दै सन् २०११ मा नेपाल यसको पक्षराष्ट्र बनेको छ ।

४.३ साइकोट्रोपिक वस्तुसम्बन्धी अभिसन्धि १९७१

सन् १९६१ को नार्कोटिक ड्रग्ससम्बन्धी महासन्धि लागु भएपछि अन्वेषित विभिन्न साइकोट्रोपिक औषधी र वैज्ञानिक प्रयोगको प्रवर्धन गर्न तथा तिनको नयाँ-नयाँ माध्यम र तरिकाबाट भइरहेको या हुन सक्ने अवैध व्यापारलगायत अन्य दुरुपयोगको नियन्त्रणका लागि आवश्यक अन्तर्राष्ट्रिय साभेदारी प्रवर्धन गर्न यो अभिसन्धि पारित गरियो । यसको प्रमुख उद्देश्य नै साइकोट्रोपिक औषधीहरूको दुरुपयोग रोकी मानव स्वास्थ्य र मानव कल्याण तथा वैज्ञानिक अनुसन्धानको प्रवर्धन गर्नु रहेको छ । २०६३ माघ १६ गतेदेखि नेपाल यस अभिसन्धिको पक्ष राष्ट्र भएको छ ।

४.४ लागु औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३

लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ ले गाँजालाई लागु औषधको वर्गमा राखेको छ । यस ऐनले गाँजा भन्नाले भाङ वा सिद्ध समेतका जुनसुकै बोटको पात वा फल वा सो बोटबाट बनेको प्राकृतिक खोटो वा यस्तै पदार्थको सार, निस्सार, मिश्रण र पेय पदार्थलाई जनाएको छ । लागु औषध नियन्त्रण ऐनको दफा ४ को खण्ड (छ) को (१) र (२) ले गाँजाको निस्सार वा निष्कर्षलाई “औषधोपयोगी गाँजा” भनी परिभाषित गरेको छ भने दफा ६ मा प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश थपी “औषधोपयोगी गाँजा” लाई लागु औषधको दर्जामा नराखिने स्पष्ट पाउँदै यस्तो प्रयोजनका लागि गाँजाको खेती तथा उत्पादन, निकासी पैठारी, ओसारपसार, सञ्चय या सेवन गर्न पाइने व्यवस्था गरेको छ ।^{३४}

उक्त ऐनअनुसार औषधीयबाहेक अन्य प्रयोजनका लागि गरिने गाँजा खेती या व्यापार दण्डित गरिएको छ । पच्चीस वटा बोटसम्म गाँजा खेती गर्नेलाई तीन महिना कैद र तीन हजार जरिवाना र सोभन्दा बढी खेती गर्नेलाई तीन वर्ष कैद र पाँच हजारदेखि पच्चीस हजारसम्मको जरिवाना तथा सजाय तोकिएको छ । आधिकारीक चिकित्सकको परामर्शबाहेकका गाँजा सेवनकर्तालाई एक महिनासम्म कैद वा दुई हजार जरिवानाको व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तै, न्यूनतम ५० ग्रामसम्मको गाँजा उत्पादन, विक्री वितरण वा पैठारी गरेको पाइए तीन महिना कैद वा तीन हजार जरिवाना सजायको व्यवस्था छ । गाँजाको मात्रा अनुसार दण्ड-सजाय बढ्दै जाने प्रावधान छ । तर, १० किलोग्रामभन्दा माथि जतिसुकै मात्रा भए पनि दश वर्ष कैद र पन्ध्र हजारदेखि एक लाखसम्मको जरिवाना सजायको सीमा तोकिएको छ । यसका अतिरिक्त उक्त ऐनका निम्न प्रावधानहरू यस अध्ययनका लागि सान्दर्भिक छन् ।

३४ लागु औषध नियन्त्रण ऐन २०३३, दफा ४ (छ) गाँजाबाहेक अन्य लागु औषध सेवन गर्न लागु औषध नियन्त्रण ऐन २०३३, दफा ४ (२) ँ स्पष्टीकरणमा लागु औषध उत्पादन विक्री वितरण, पैठारी, खरिद, सञ्चय भनिएकोमा “लागु औषध” भन्नाले गाँजालाई जनाउने छैन भनिएको छ

४.४.१ नियम बनाई चरेस उत्पादन, सङ्ग्रह गर्न, राख्न र खरिदबिक्री गर्न सकिने

लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ को दफा ४ (छ) (१) मा नेपालको पश्चिमी पहाडी भेगमा प्राकृतिक रूपमा आफै उम्रने जङ्गली गाँजाको बोटबाट तोकिएको समयसम्मका लागि चरेसको उत्पादन, सङ्ग्रह र बिक्री गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारले नियम बनाई व्यवस्था गर्नसक्ने प्रावधान राखिएको छ। त्यस्तै, अनुमति पत्र लिई गरिने कामलाई यस दफाअन्तर्गत अपराध गरेको नमानिने व्यवस्था गरिएको छ। ऐनको दफा ४ मा व्यवस्थित प्राकृतिक रूपमा उम्रिने गाँजालाई तोकिएको समयसीमाभित्र रही सरकारी अनुमतिका आधारमा व्यवस्थापन गर्न सकिने प्रावधानले गाँजाको प्रयोगलाई गैरअपराधीकरण गरेको छ। त्यसैगरी, औषध नियन्त्रण अधिकारीको अनुमतिमा तोकिएको मात्रामा औषधोपयोगी लागु औषधको रासायनिक पदार्थको आयात-निर्यात, ओसारपसार, सञ्चय, बिक्री-वितरण र प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था छ। यसका निमित्त लाग्ने दस्तुर, अनुमति पत्रका ढाँचाहरू सम्बन्धित अधिकारीले गरेको नियन्त्रण र व्यवस्थाअनुरूप हुने उल्लेख गरिएको छ।

४.४.२ आयात-निर्यात, ओसारपसार, सञ्चय, बिक्री-वितरण र प्रयोग गर्न पाइने

ऐनको दफा ४ (छ) (१, क) मा नार्कोटिक ड्रगसम्बन्धी एकल अभिसन्धि, १९६१ मा परिभाषा गरिएबमोजिमका औषधीमध्ये लागु औषध तयार गर्न प्रयोग गरिने रासायनिक पदार्थ मुख्य औषधी नियन्त्रण अधिकारीको अनुमतिले तोकिएको अनुपातमा आयात-निर्यात, ओसार-पसार, सञ्चय, बिक्री-वितरण र प्रयोग गर्न पाइने व्यवस्था छ।

४.४.३ नियम वा कार्यविधि बनाई कार्यान्वयन गर्न सकिने

ऐनको दफा ५ र ५(क) मा भएको व्यवस्थाले स्वीकृत चिकित्सकको सिफारिसमा अनुमति प्राप्त पसलबाट सिफारिसबमोजिमको मात्रा खरिद गरी सेवन गर्न पाउने लगायतका कुरालाई व्यवस्थित गर्न नियमावली वा कार्यविधिमा आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ।

४.४.४ औषधी वा वैज्ञानिक अनुसन्धानको लागि कुनै बाधा नहुने

ऐनको दफा ६ मा नेपाल सरकारले वा नेपाल सरकारबाट विशेष अनुमति प्राप्त गरी नेपाल सरकारको पूर्ण निर्देशन र नियन्त्रणमा रही नेपाल सरकारको तर्फबाट कुनै संस्थाले औषधी वा वैज्ञानिक अनुसन्धानको प्रयोजनका लागि कुनै लागु औषधको खेती गर्न, उत्पादन गर्न, तयार, निर्माण वा निकासी-पैठारी गर्न र स्वीकृत चिकित्सकको सिफारिसबमोजिम लागु औषध बिक्री गर्न ऐनमा लेखिएका कुनै कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। ऐनको दफा ११ (ग) मा औषधी बनाउनका लागि नेपाल सरकारले लागु औषध उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था पनि गरेको छ।

४.५ लागु औषध नियन्त्रण ब्युरो

लागु औषध नियन्त्रण ऐन २०३३ को प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि गृह मन्त्रालय अन्तर्गत स्थापना भएको लागु औषध नियन्त्रण ब्युरोको मुख्य कार्यादेश लागु औषध दुरुपयोगको नियन्त्रणमा सीमित गरिएको छ। औषधीय प्रयोजनका लागि गरिने उत्पादन, ओसारपसार, अनुसन्धानलगायतका कामहरू ब्युरोको दायराभित्र पर्दैनन्। ऐनको दफा ४ को खण्ड (छ) को (१) र (२) र दफा ६ लगायतमा भएको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशसँग सम्बन्धित गाँजाको नियन्त्रित प्रयोगको सहज व्यवस्थापनका लागि यस ब्युरोसँग समन्वय आवश्यक हुने देखिन्छ।

४.६ नियम बनाउने अधिकार

ऐनको दफा २४ ले ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले नियमहरू बनाउन वा आदेश जारी गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ।

४.७ लागु औषध नियन्त्रणसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०६३

लागु औषधको सेवन र कारोबारलाई प्रभावकारी रूपमा नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले लागु औषध नियन्त्रणसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६३ सार्वजनिक गरेको छ। यस नीतिको बुँदा नं (भ) मा स्वास्थ्योपचारमा प्रयोग हुने लागु पदार्थहरू (narcotic and psychotropic medicine) को उत्पादन, आयात तथा ओसारपसार र बिक्री वितरण, र तिनको प्रभावकारी समन्वय, निरीक्षण, अनुगमन र मूल्याङ्कनको प्रावधानलाई पनि समावेश गरिएको छ।

४.८ सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

यस ऐनअन्तर्गतका विभिन्न विषयमा सर्वोच्च अदालतले कैयौं फैसला गरेको छ। गाँजासम्बन्धी सर्वोच्चमा परेका केही मुद्दाहरू अनुसूची १ मा पनि उल्लेख गरिएका छन्। गाँजाको खेती र उपयोगसँग सम्बन्धित फैसलाहरू र तीबाट प्रतिपादित कानुनी सिद्धान्त दूरगामी महत्त्वका छन्।

नेपाल कानून पत्रिकामा प्रकाशित गाँजासम्बन्धी मुद्दाका निर्णय र आदेशहरू पढ्न पाइन्छ। ती मध्येका केही अनुसूची १ मा समेत राखिएका छन्। उदाहरणका लागि लागु पदार्थ (नियन्त्रण) ऐन २०३३ को दफा १२ बमोजिम खेती गरेको जग्गामा लागु पदार्थ फेला परेमा कानूनबमोजिम आदेश प्राप्त गरी खेती गरेको वा राखेको हो भन्ने कुराको प्रमाण प्रतिवादीले नै पुऱ्याउनुपर्ने दायित्व ऐनले नै सुम्पिएको उल्लेख गर्दै प्रतिवादीले आफ्नो दायित्व पूरा गर्न नसकेको अवस्थामा बरामद भएको लागु पदार्थ खेती गरेको होइन भन्ने मिल्दैन भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादित छ।

४.९ उपसंहार

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले लागु औषध दुर्व्यसनलाई गम्भीर सामाजिक समस्याको रूपमा लिई यसको अपराधीकरण गरेको छ । गाँजाको औषधीय उत्पादन, अनुसन्धान र उपभोगलाई भने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले प्रतिबन्ध लगाएको छैन । नेपालको गाँजासम्बन्धी मूल कानून - लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ - अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको यही आशयबाट अभिप्रेरित देखिन्छ । यसले गाँजाको सम्भाव्य दुर्व्यसनलाई अपराधीकरण गरेको छ तर औषधीय उत्पादन, अनुसन्धान र उपभोगमा बन्देज लगाएको छैन । नियमावली र कार्यविधि बनाएर नियमन गर्ने व्यवस्था भने गरेको छ । तर, ऐनले निर्दिष्ट गरेका नियमावली र कार्यविधि नबनेका कारण गाँजासम्बन्धी ऐनको आशय र उद्देश्य कार्यान्वयनमा आउन सकेको छैन ।

यस ऐनले मूलतः लागु औषध नियन्त्रण र वैज्ञानिक तथा औषधीय प्रयोजनका लागि गाँजाको उपयोगलाई व्यवस्थित गरेको छ । ऐन अन्तर्गत गठित लागु औषध नियन्त्रण ब्युरोले पहिलो (लागु औषध नियन्त्रणको) काम सक्रियतापूर्वक गरिरहेको पाइन्छ । तर, सोही ऐनले निर्दिष्ट गरेको कामको अर्को पाटो - वैज्ञानिक तथा औषधीय प्रयोजनका लागि गाँजाको उत्पादन, ओसारपसार तथा अनुसन्धान - ले भने गति लिएको छैन । ऐनले व्यवस्था गरेको नियमावली नबन्दा यो अवस्था आएको हो ।

सारांशमा, कानुनी रूपमा २०३३ सालदेखि नै नेपाल गाँजाको “नियन्त्रित” प्रयोगको अवस्थामा छ । तर, निर्दिष्ट नियमावली र कार्यविधिको अभावमा कानूनको उक्त आसय र उद्देश्यको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । अर्को शब्दमा भन्दा गाँजाको गैरअपराधीकरण र वैधताको पक्षमा अहिले सुनिएको आवाज र पैरवी नयाँ होइन, २०३३ को ऐनको आसयको पुनःअभिव्यक्ति मात्र हो ।

परिच्छेद ५

परम्परागत तथा आधुनिक चिकित्साको सन्दर्भमा गाँजा

५.१ परम्परागत चिकित्सा

गाँजामा आधारित परम्परागत औषधी प्रयोगको लामो परम्परा छ। यो परम्परा नेपाल र भारतमा मात्र सीमित छैन। चीन तथा इजिप्टमा पनि गाँजा प्रयोग गरिने चिकित्सा पद्धतिको परम्परागत इतिहास पाइन्छ।

करिब ५ हजार वर्षपूर्व चीनका राजा छेन नंग (Chen Neng) द्वारा कालाजार, हड्डीसम्बन्धी समस्या, अपच र बच्चाहरूमा देखिने एनाल्जेसिया (analgesia) जस्ता समस्याहरूको उपचारमा गाँजाको प्रयोग गरिएको अभिलेख भेटिन्छ भने सोही प्रकृतिको उपचारका लागि इजिप्ट र भारतमा पनि ३ हजार वर्ष पहिलेदेखि नै गाँजाको प्रयोग भएको पाइन्छ (Sampson et al., 2020)। सन् १९६० ताका इजराइलको हब्रु विश्वविद्यालयका प्राध्यापक राफेल मिसुलाम (Raphael Mechoulam) र उनका सहकर्मीहरूले सीबीडी, टीएचसी र अन्य वनस्पतिजन्य यौगिकहरूलाई (phyto-cannabinoids) एक-अर्काबाट अलग-थलग (isolate) गरेसँगै गाँजाको औषधीय प्रयोगको युग सुरु भएको मानिन्छ (Sampson et al., 2020)।

नेपाल र भारतमा प्रचलित आयुर्वेद चिकित्सामा गाँजालाई “विजया” वा “भाङ” पनि भन्ने गरिन्छ। आयुर्वेदसम्बन्धी पुस्तकहरूमा गाँजालाई उपविष भएका वनस्पतिहरूको सूचीमा राखी यसको प्रयोग गरिनुपूर्व सतर्कतापूर्वक शुद्धीकरण गरिनु अनिवार्य रहेको बताइएको छ। आयुर्वेद अध्येताहरूका अनुसार गाँजाको शुद्धीकरण गर्ने १ सय ९१ भन्दा बढी सूत्रहरू छन् जसको आधारमा गाँजाको शुद्धीकरण गरी गाँजा-मिश्रित औषधी तयार गरिन्छ (Tavhare & Acharya 2016; Acharya et al., 2015)। विनाशुद्धीकरण गाँजाको सेवन विषसमान हुन्छ।

सिंहदरवार वैद्यखानाका अनुसार गाँजाको शुद्धीकरण गर्ने तरिका तथा गाँजाको फाइदा र उपयोगिताको वर्णन गरिएका २३ वटा पुस्तकहरू वैद्यखानामा र ५ भन्दा बढी पुस्तकहरू पुरातत्व विभागमा सङ्ग्रहीत छन्।^{३५} यी पुस्तकहरूका अनुसार गाँजामा पाइने रतोवारी, विजया रस, भाङको तेल, जत्यादी रस, अग्निकुमारी रस नामक यौगिकहरू शीघ्रस्खलन, अनिद्रा, नाकबाट पानी बग्ने, भाडापखाला, अत्यधिक पीडा, मानसिक रोगजस्ता समस्याको उपचारमा उपयोगी हुन्छन्। विजया नामको यौगिक ज्वरो र सुगर रोगको उपचारमा पनि उपयोगी हुने भएको बताइन्छ। त्यसैगरी, आचार्य प्रियव्रत शर्माको “द्रव्य गुण विज्ञान” पुस्तकमा प्रतिदिन एक व्यक्तिले १ सय २५ देखि २ सय ५० मिलिग्राम भाङ, ६० देखि

३५ अध्ययनको क्रममा मिति २०७९/०३/१८ गते वैद्यखानाका कर्मचारीसँग गरिएको कुराकानीको आधारमा प्राप्त जानकारी

१ सय २५ मिलिग्राम गाँजा र ३० मिलिग्राम चरेस सेवन गर्दा प्रजनन् स्वास्थ्यमा लाभ हुने उल्लेख गरिएको छ (पण्डित, २०७६) । त्यस्तै, अथर्ववेद (Atharva Veda) मा गाँजालाई पृथ्वीमा पाइने पाँच पवित्र विरुवामध्ये एउटा विरुवाको रूपमा उल्लेख गरी यसको प्रयोगबाट तनावमुक्त हुने, पीडा कम हुने र खुसीको अनुभूति लिन सकिने उल्लेख गरिएको छ (Atharva Veda) । यी दाबीहरू वैज्ञानिक अध्ययनको कसीमा परीक्षित भएका हुन भन्ने प्रमाण यस अध्ययनको क्रममा भेटिएन । यिनीहरू आंशिक सत्य हुन सक्छन् या पूर्णतः गलत हुन पनि सक्छन् । तर, यिनले नेपालमा गाँजाको औषधीय प्रयोगको लामो इतिहास र परम्परा रहेको भन्ने उजागर गर्छन् ।

गाँजा (विजया) को पात र बिउबाट निर्मित औषधीहरू अर्बुद तथा अल्सरजस्ता रोगको उपचारमा उपयोगी हुन्छन् भन्ने आयुर्वेदिक मत छ (Kuddus et al., 2013) । त्यस्तै, गाँजामा पाइने यौगिकहरूमा अनिद्रा उपचार (निद्रा प्रदायानी), प्रजनन् क्षमता विकास (सन्तान कारका), पाचन प्रणाली बलियो बनाउने (आमाशय बलाप्रदा), ज्वरो, ग्यास्ट्रिकसम्बन्धी पीडा कम गर्ने (अन्तरसुल), पाइल्स (अर्स) तथा सुजन (शोथा) आदिको उपचारका लागि उपयोगी २९ भन्दा बढी औषधीय गुणहरू पाइन्छन् (Ferrara, 2021) ।

जनावरहरूका स्वास्थ्य समस्याको उपचारमा पनि गाँजाको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ । मुख्यतया घरपालुवा गाईवस्तुमा हुने अपच वा पखालाको उपचार तथा तिनले दिने दूधको उत्पादन बढाउन गाँजाको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ (Bharati & Sharma, 2012; Abbas et al., 2019) । जनावरहरूमा लाग्ने चोटपटक वा सुजनको उपचारमा पनि गाँजाको लेपको प्रयोग हुने पाइन्छ । यही प्रतिवेदनको अनुसूची ३ मा घरपालुवा जनावरको स्वास्थ्य उपचारमा हुने गाँजाको प्रयोगबारे थप उल्लेख गरिएको छ ।

मानव तथा जनावरको स्वास्थ्यका लागि प्रभावकारी मानिने गाँजालाई आयुर्वेद चिकित्सा पद्धतिमा अत्यावश्यक कच्चा पदार्थको रूपमा लिइन्छ । गाँजाको अभावमा आयुर्वेदिक औषधी निर्माण असहज हुने बताइन्छ । उदाहरणका लागि नेपालमा अहिले कायम कानुनी भ्रमेला र अस्पष्टताका कारण गाँजाको उत्पादन र आपूर्तिमा समस्या आएको छ र यसको परिणामस्वरूप २९ भन्दा बढी आयुर्वेदिक औषधीको उत्पादन नै बन्द गर्नुपरेको अवस्था छ ।^{३६} यी औषधीको अभावमा आयुर्वेदिक चिकित्साले दिने अरू सेवा लगभग अर्थहीन भएका छन् ।^{३७}

उचित प्रसोधन, शुद्धीकरण तथा सावधानीविना गाँजाको प्रयोग गर्नाले शारीरिक असन्तुलन पैदा हुने, पाचन प्रणालीमा खराब असर पर्ने, उदासीनता बढ्ने, यौन रोगहरूको जोखिम हुने र लागु औषधजन्य लत लाग्न सक्ने हुँदा आधिकारीक निकायबाट प्रयोजनको अनुमति लिनु आवश्यक पर्दछ (Dusic, 2017) । आयुर्वेदले आफैँले गाँजालाई मन्द विष भएको विरुवा (sub-poisonous plant) मा वर्गीकरण गरी यसको हानिकारक पक्षको बारेमा सावधान रहन सङ्केत गरेको छ ।

३६ वैद्यखानाका चिकित्सकसँग असार २०७९ मा गरिएको संवाद तथा प्रतिष्ठानले आयोजना गरेको सर्वजनिक नीति संवादमा उपस्थित विज्ञले दिएको जानकारी

३७ माथि ३७ मा जस्तै

५.२ आधुनिक चिकित्सा

भट्टराई र ज्ञवाली (२०७८) का अनुसार गाँजा क्यान्सर, डिप्रेसन, डायबिटीज, अनिद्रा, अल्जाइमर र छारे रोगजस्ता प्राणघातक रोगहरूको औषधी उत्पादन तथा एचआइभी एड्स र मेरुदण्डमा लागेको चोटपटकलगायत १ सयभन्दा बढी रोगहरूको उपचारमा उपयोगी हुने देखिन्छ। नसासम्बन्धी दुखाइ (neuropathic pain), मल्टीपल स्क्लेरोसिस (multiple sclerosis), वाकवाकी लाग्ने, भोक नलाग्ने र छारेरोग (epilepsy) जस्ता स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्याका लागि पनि गाँजा प्रभावकारी हुने बताइन्छ।

अर्बुद तथा अन्य रोगका कारण हुने दुखाइ कम गर्न तथा हड्डी र नसासम्बन्धी रोगको उपचारमा क्यानाविनोइडस (cannabinoids) तथा गाँजाको धुवाँमा आधारित उपचारको प्राभावाकरिता बारे गरिएको परीक्षणमा क्यानाविनोइडसमा दुखाइ कम गर्ने (एनाल्जेसिक) तत्वको राम्रो मात्रा रहेको पाइयो (Martín-Sánchez et al., 2009)। यस परीक्षणको आधारमा नशासम्बन्धी दुखाइको उपचारमा तथा हड्डीसम्बन्धी रोग (rheumatoid arthritis) को उपचारमा क्यानाविनोइडसको प्रयोग सुरक्षित र प्रभावकारी हुन सक्ने प्रारम्भिक निष्कर्ष निकालिएको छ।

त्यसैगरी, १५ वटा नियन्त्रित (controlled trial) अध्ययनमा विभिन्न क्यान्सर रोगका ६ सय विरामीहरूमा केमोथेरापी (chemotherapy) बाट हुने वाकवाकी लाग्ने तथा वान्ता हुने समस्याको उपचारमा गाँजामा पाइने निबोलिन (niboline) को प्रभावकारिताको सम्बन्धमा परीक्षण गरिएको थियो। परीक्षणमा निबोलिन प्रोक्लोरपेरजिन (prochlorperazine), दोम्पेरिदोन (domperidone) र अलिजप्राईड (alizapride) जस्ता औषधीहरू जस्तै प्रभावकारी भएको र विरामीहरूले पनि निबोलिनलाई नै प्रयोग गर्न रुचाएको पाइयो (Amar, 2006)। गाँजाबाट प्राप्त हुने रासायनिक पदार्थहरूलाई प्रशोधन गरी निर्मित Nabidiolox®, Tetrabinex®/Sativex® जस्ता औषधीहरूलाई अमेरिकाको खाद्य तथा औषधी प्रशासन (Food and Drugs Administration) ले केमोथेरापीबाट हुने वाकवाकी र बान्तालान्ने, मांसपेशीमा हुने पीडा, मिर्गी, भोक, उत्तेजना, डिमेन्सिया र अनिद्राजस्ता न्यूरोलोजिकल विकारहरूको उपचारका लागि अनुमोदन गरेको छ (Wade et al., 2010)।

त्यसैगरी सन् २०१८ मा अमेरिकाको खाद्य तथा औषधी व्यवस्थापनले दुई दुर्लभ र गम्भीर प्रकारका छारे रोग (Lennox–Gastaut Syndrome and Dravet Syndrome) को उपचारका लागि पनि गाँजाको यौगिक मिसाएर तयार गरिएको औषधी Epidiolox लाई मान्यता प्रदान गरेको छ। गाँजाबाट तयार भएको खाद्य तथा औषधी व्यवस्थापनको इतिहासमा गाँजाबाट तयार गरिएका प्रशोधित औषधीहरू मध्ये Epidiolox लाई उच्च कोटीको मानिन्छ (Abu–Sawwa et al., 2020)।

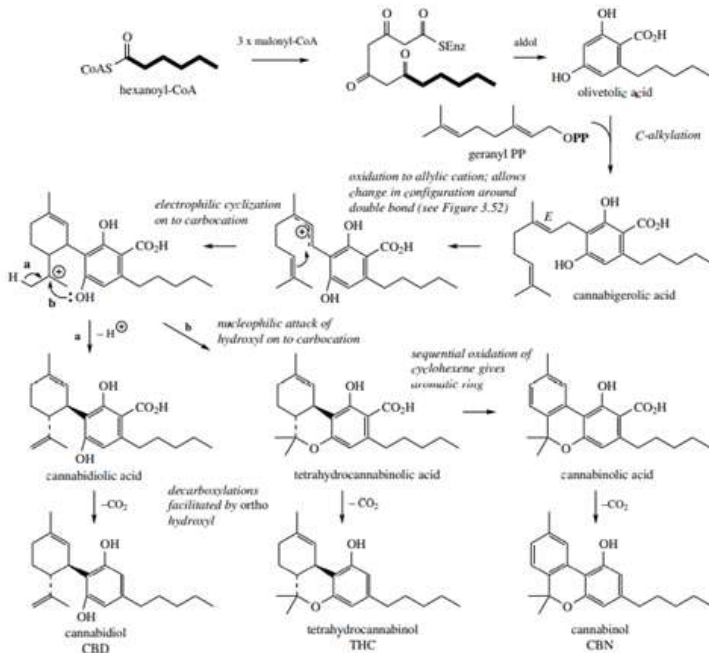
गाँजाको पात र फलको प्रशोधनबाट बन्ने तेल (CBD oil) पनि औषधीय प्रयोजनमा धेरै उपयोगी रहेको बताइन्छ। एक अध्येताले गाँजाको तेलको प्रयोग क्यान्सरका विरामीको उपचारमा फाइदाजनक भएको निष्कर्ष निकालेका छन् (Crini, 2020)। अरू अध्ययनहरूले गाँजाको तेल सौन्दर्य सामग्री - जस्तै, नुहाउने श्याम्पु, अनुहार आकर्षक बनाउने क्रिम - को उत्पादनमा ज्यादै उपयोगी हुने निष्कर्ष

निकालेका छन् (Paul et al., 2019; Hsu et al., 2019; Schettino et al., 2021; Crini et al., 2020; Nadar et al., 2022; Kodali et al., 2019) ।

५.३ वनस्पतीय रासायनिक तत्त्वहरू

रसायनशास्त्रसम्बन्धी वैज्ञानिक अध्ययनका अनुसार गाँजामा १ सय २० भन्दा बढी वनस्पतीय रासायनिक तत्त्वहरू (phytochemicals) क्यानाविनोइडसहरू^{३८} र ४ सय ४५ गैरक्यानाविनोइड तत्त्वहरूको^{३९} पहिचान भइसकेको छ (Elsohly et al., 2017; Radwan et al., 2021) । अहिलेसम्मको अध्ययनको आधारमा क्यानाविनोइडसको रासायनिक बनोटलाई निम्न ११ प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ । यसको रासायनिक बनोटका केही उदाहरण चित्र ६ मा दिइएको छ ।

चित्र ६: Biosynthesis of Cannabinoids and Related Cannabinoids

स्रोत: Dewick, 2002

३८ रसायनशास्त्रको भाषामा गाँजा (*C. sativa*) बाट प्राकृतिक रूपमा छुट्याइएको अंश (typical C21 terpeno-phenolic) लाई क्यानाविनोइडस (cannabinoids) भनिन्छ । गाँजामा पाइने त्यस्ता क्यानाविनोइडसहरू यस प्रकार छन्: Δ^9 -trans-tetrahydrocannabinol (Δ^9 -THC) २३; Δ^8 -trans-tetrahydrocannabinol (Δ^8 -THC) ५; cannabigerol (CBG) १६; cannabichromene (CBC) ९; cannabidiol (CBD) ७; cannabinodiol (CBND) २; cannabielsoin (CBE) ५; cannabicyclol (CBI) ३; cannabinol (CBN) ११; cannabitriol (CBT) ९, र अन्य ३०

३९ ती तत्त्वहरूमा phenolics (42); flavonoids (34); terpenes (120); र alkaloids (2) पर्दछन् ।

क्यानाबिनोल (cannabinol) गाँजाको भण्डारण गर्दा उम्रने क्यानाबिनोइडस बिरूवाबाट बन्ने रासायनिक तत्त्व हो। क्यानाबिनोलमा मनोवैज्ञानिक तवरले सक्रिय रहने रासायनिक तत्त्व (टीएचसी) (trans-6aR, 10aR) पाइन्छ भन्ने निष्कर्ष सन् १९६४ मै निकालिएको छ (Gaoni et al., 1964)। गाँजाको क्यानाबिनोइडसहरू मध्ये एसिडको रूपमा रहने टीएचसीबाट de-carboxylation प्रक्रियामार्फत औषधीय प्रयोजनका लागि चाहिने मनोसक्रिय (psychoactive) पदार्थ बनाइन्छ।

हेम्पको बिउबाट उत्पादित तेलमा पाइने β -sitosterol नामको पदार्थ पाइन्छ जसले मानिसको शरीरमा कोलेस्ट्रॉलबाट हुने असर (hypercholesterolemia) घटाउन तथा आन्द्रामा हुने क्यान्सर र कीटाणुहरूबाट हुने अन्य सङ्क्रमणको उपचारमा मद्दत पुऱ्याउँछ (Montserrat et al., 2014; Vecka et al., 2019)। त्यस्तै, हेम्पको अङ्कुर (sprouts) मा पाइने लिनोल्क (linolic) र ग्लुकोनिक (gluconic) एसिडहरू भिटामिन 'सी' को उत्पादनमा उपयोगी हुन्छन्।

गाँजामा पाइने यौगिकहरू र तिनले मानव स्वास्थ्यमा पुऱ्याउने असरका बारेमा अहिलेसम्म गरिएका अध्ययनहरू ज्यादै अपर्याप्त छन्। प्राप्त ज्ञानको आधारमा गाँजाले आधुनिक चिकित्साको क्षेत्रमा कस्तो योगदान पुऱ्याउँछ भन्न सकिने स्थिति छैन र कम्तीमा “१० लाख वटा अध्ययनहरू सम्पन्न नभई” यकिनका साथ भन्न सकिने स्थिति रहन्न (Haney, 2022)। त्यस्तै, गाँजालाई हानिरहित बनाउन यसको उत्पादन र प्रशोधनमा उच्च-प्रविधियुक्त विधिहरूको प्रयोग गरिनु आवश्यक छ (Desaulniers et al., 2021)। गाँजाले आफ्नै सुरक्षाका लागि उत्पादन गर्ने फाइटोकेमिकलहरूको औषधीय गुणहरूको बारेमा पनि अध्ययन जरूरी छ (Desaulniers et al., 2021; Siracusa et al., 2023)। गाँजाको खेती र व्यवसायलाई वैध गरेका देशहरूले यी विषयहरूको अध्ययनलाई प्राथमिकता राख्ने विश्वास गरिएको छ।

५.४ उपसंहार

परम्परागत तथा आधुनिक चिकित्सा पद्धति दुवैमा गाँजाको प्रयोग हुँदै आएको छ। परम्परागत चिकित्सामा गाँजाको प्रयोगको इतिहास लामो छ। वैज्ञानिक कसीमा परीक्षण हुन बाँकी यो चिकित्सा पद्धति परम्परागत अनुभव र सामाजिक-ज्ञानको आधारमा सञ्चालित छ। आधुनिक चिकित्सा पद्धतिमा भने गाँजा-निर्मित औषधीहरूको प्रयोग हुन थालेको धेरै भएको छैन। गाँजा निर्मित औषधीहरू ज्यादै सीमित छन्, तर जति छन् तिनले मानव स्वास्थ्यको खास पक्षमा सकारात्मक प्रभाव पारेको प्रामाण छ।

गाँजामा पाइने यौगिकहरू, फाइटोकेमिकलहरू र तिनले मानव स्वास्थ्यमा पार्ने सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभावहरूको बारेमा यकिनका साथ भन्न चाहिने वैज्ञानिक प्रमाण छैन। गाँजाले मानव स्वास्थ्यमा पुऱ्याउने समग्र असरका बारेमा वैज्ञानिक अध्ययन भएकै छैन भन्दा अत्युक्ति हुँदैन। त्यसैले,

गाँजाको खुला या नियन्त्रित प्रयोगका पक्षमा अहिले भइरहेका बहस र पैरवीहरूमा गाँजाको विभिन्न पक्षका बारेमा गम्भीर अध्ययन आवश्यक छ ।

परम्परागत चिकित्साको राम्रो प्रभाव र पहुँच रहेको हाम्रो समाजमा गाँजाको आपूर्तिसम्बन्धी विद्यमान कानुनी जटिलताका कारण २१ भन्दा बढी आयुर्वेदिक औषधीको उत्पादन बन्द गर्नुपरेको यथार्थ सुखद होइन । गाँजाको खेती र व्यवसाय वैध गर्ने, नियन्त्रित वैधताको बाटोमा जाने या अरू नै विकल्प खोज्ने अहिलेको बहसका बिच बन्द रहेका औषधी निर्माणका लागि सहजीकरण गरिनु भने अत्यावश्यक देखिन्छ ।

परिच्छेद ६

गाँजा प्रयोगका मनोसामाजिक पक्ष र चुनौतीहरू

अघिल्ला परिच्छेदहरूमा गाँजाको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, व्यावसायिक तथा औषधीय पक्ष र प्रयोजनका बारेमा समीक्षा र विवेचना गरिए। तिनमा यी पक्षसँग सम्बन्धित सम्भावना, चुनौती तथा व्यवधानका बारेमा चर्चा गरिएको छ। यस परिच्छेदमा गाँजाको मनोरञ्जनात्मक तथा औषधीय प्रयोगले सिर्जना गर्न सक्ने मनोसामाजिक समस्याहरू र तिनको सामना गर्नुपर्ने सामाजिक, प्रशासनिक तथा अन्य संस्थागत तयारीको बारेमा बुँदागत विवेचना गरिनेछ।

६.१ गाँजा सेवन घातक लागु औषध दुर्व्यसनतर्फको पहिलो पाइला हुनसक्ने जोखिम

गाँजामा पाइने मनोसक्रिय तत्वहरूले आनन्ददायी नसा दिने हुँदा गाँजालाई मनोरञ्जनका लागि प्रयोग गरिने सन्दर्भको सामान्य चर्चा माथि गरिसकिएको छ। यस आनन्ददायी नसालाई थकान मेट्न तथा तनावमुक्त रहने औषधीको रूपमा प्रयोग गरिने परम्परा आदिकालदेखि नै रहेको अध्येताहरूको मत पाइन्छ (Turna et al., 2020)। आधुनिक चिकित्सा पद्धतिले क्यान्सर तथा एच.आइ.भी. सङ्क्रमितहरूको उपचारका दौरान हुने पीडालाई कम गर्न गाँजा-निर्मित औषधीको प्रयोग गर्ने प्रसङ्ग पनि माथि आइसकेको छ। रोगको असर बल्किदै जाँदा पीडा असत्य हुँदै जान्छ र यी विरामीहरू डाक्टरको परामर्शविना नै तोकिएको भन्दा ज्यादा मात्रामा औषधी प्रयोगको जोखिममा पुग्छन् (Lin et al., 2016; Rubin et al., 2022)। मानसिक समस्यासँग जुधिरहेका विरामीहरू त्यसै पनि गाँजाको मनोमानी प्रयोगको जोखिममा हुन्छन्। यस्तो प्रयोगले उपचारको साटो मानसिक अवस्था अझ गम्भीर हुने सम्भावना बढेर जान्छ (Murkar et al., 2022)।

नियमित रूपमा गाँजा सेवन गर्नेहरूमा अन्य घातक लागु औषधतर्फको आकर्षण बढ्ने जोखिम रहन्छ। नियमित गाँजा प्रयोगकर्ताहरू मध्ये युवाहरू घातक लागु औषध प्रयोगको जोखिममा हुने अनुसन्धानहरूको निष्कर्ष नै छ (Fergusson et al., 2006b)। यो निष्कर्ष २१ वर्ष लगाएर न्युजिल्याण्डमा गरिएको लामो (longitudinal) अध्ययनको हो। गाँजाको लत बसेका युवाहरूको पारिवारिक तथा सामाजिक अवस्था, उमेर, शैक्षिक अवस्था र गाँजा प्रयोगको समयवृद्धिसँग लागु औषध जोखिमको तह निर्भर हुने पाइयो (Fergusson et al., 2002 a)। त्यसैगरी निकोटिन र क्यानाविससम्बन्धी गरिएको एक अध्ययनले धुवाँको माध्यमबाट गाँजा सेवन गर्ने किशोर किशोरीहरूमा धूम्रपान, मद्यपान र अन्य लागु पदार्थप्रति भुकाव हुने सम्भावना रहेको देखाएको छ (Brucato, R., 2018)।

गाँजाको गैरअपराधीकरण या मनोरञ्जनका लागि गाँजाको प्रयोग खुला गर्नासाथ गाँजा प्रयोगकर्ताहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि हुने प्रवृत्ति (trend) को पृष्ठभूमिमा (Wheldon, et al., 2023) उल्लिखित जोखिमहरूलाई गम्भीरतापूर्वक लिइनु जरुरी छ। हाल विश्वको करिब ३.९ प्रतिशत (१ सय ९३ करोड) जनसङ्ख्याले

औषधीय तथा मनोरञ्जनात्मक प्रयोजनका लागि गाँजाको प्रयोग गरिरहेका छन् (Connor et al., 2021) । अन्य देशहरू गाँजाप्रतिको सोच र नीतिमा उदार बन्दै जाँदा प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या स्वतः बढ्नेछ ।

गाँजा खेती र प्रयोगलाई वैध गर्नुपर्ने बहस चलिरहेको सन्दर्भमा मनोरञ्जनका लागि गाँजाको प्रयोग भइरहेको यथार्थ, यस्तो प्रयोग अझ बढ्ने सम्भावना र त्यसले प्रयोगकर्ताहरूमा पार्न सक्ने असरका बारेमा चनाखो रहनुपर्ने शिक्षा यी अध्ययनहरूबाट लिन सकिन्छ । नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानले आयोजना गरेका दुवै नीति संवादहरूमा उपस्थित अध्येताहरूले पनि गाँजाको प्रयोगलाई नियमन गर्ने प्रभावकारी उपायहरूको खोजी पनि गाँजाको वैधताको बहसको अभिन्न अङ्ग हुनुपर्नेमा जोड दिएका छन् । गाँजा प्रयोगको नियमनसँग सम्बद्ध अधिकारीका अनुसार सानै उमेरमा गाँजाको लत बसेका प्रयोगकर्ताहरूमा लागु औषधतर्फ आकर्षित हुने जोखिम बढी हुने भएकाले यस्तो जोखिम न्यूनीकरण र जोखिममा परेकाहरूको पुनर्स्थापनाका लागि आवश्यक संरचनाहरू बनाउन जरूरी छ । जसको सबल पक्षका रूपमा चिकित्सकीय परामर्शको दुरुपयोगबाट हुने नियन्त्रणमा सहयोग गर्छ ।

६.२ अवैध कारोबारको चुनौती

गाँजाप्रति उदारीकरणको नीतिले ल्याएको कानुनी परिवर्तनसँगै अवैध गाँजा बजारको सम्भावना बढ्दै जाने सम्भावना हुन्छ । गाँजाको मनोरञ्जनात्मक प्रयोग समेत वैध गरेको क्यानडामा वैधभन्दा अवैध कारोबार ज्यादा भएको पाइन्छ (Mahamad et al., 2020) । अवैध बजारमा पाइने गाँजा सस्तो हुने र त्यसमा टीएचसीको मात्रा पनि धेरै हुने हुँदा ग्राहकहरू अवैध बजारप्रति आकर्षित भएको हुनसक्ने बताइन्छ । वैध बजारको सीमितता तथा भन्कटिलो प्रशासनिक प्रक्रियाले पनि अवैध कारोबार बढेको अनुभव गाँजाखेती र व्यवसाय खुकुलो गरेका देशहरूको छ (Meinhofer, 2021; Goodman et al., 2022) ।

नेदरल्याण्ड्समा नेपालमा उत्पादित - या नेपालबाट निर्यात हुने - गाँजा लोकप्रिय रहेको पाइन्छ । अलिबाबा (Alibaba) कम्पनीले “धौलागिरि केक” को नाममा नेपाली गाँजाको अनलाइन बिक्रीवितरण गरिरहेको बताइन्छ ।^{४०} मनोरञ्जनात्मक प्रयोगका लागि गाँजालाई गैरअपराधीकरण गरिनासाथ स्वदेशी उत्पादनले प्रोत्साहन पाउने र अवैध कारोबार हुन सक्ने अन्तरदेशीय व्यापार कम हुने प्रक्षेपण सही होइन भन्ने उदाहरण हो । नेपालमा गाँजा खेती र व्यवसाय अवैध छ, तर भारतसँगको खुला सीमानाका कारण नेपाल तेस्रो मुलुकसँग हुने गाँजा कारोबारको पुल (ट्रान्जिट) बनिरहेको छ (गृह मन्त्रालय, २०७८) । अवैध कारोबार र ओसारपसारका लागि एउटा मात्र होइन अनेकौँ मार्ग (routes) र ढाँचाहरू (models) सक्रिय रहेको बताइन्छ ।

^{४०} <https://coffeeshopsamsterdam.com/list/>

लागु औषध ऐन, २०३३ ले ५ सय ग्रामभन्दा बढीको गाँजा वा गाँजाजन्य पदार्थको कारोबारलाई अवैध गरेको छ। तर, तालिका ५ मा प्रस्तुत विवरणले गाँजा व्यापारमा कानुनले लगाएको प्रतिबन्धको असर नगन्य रहेको मात्र होइन, हरेक वर्ष अवैध कारोबारमा वृद्धि भइरहेको पुष्टि गर्छ। प्रति वर्ष अवैध कारोबारमा संलग्न व्यक्तिहरूको सङ्ख्या पनि बढिरहेको पाइन्छ (गृह मन्त्रालय, २०७८)।

तालिका ५: लागु औषध नियन्त्रण ब्युरोले विगत तीन आर्थिक वर्षमा बरामद गरेको गाँजाको परिमाण

आ.व.	बरामद भएको परिमाण	
	गाँजा (के.जी.)	चरेस (के.जी.)
२०७५/७६	११	७४
२०७६/७७	१६६	९०
२०७७/७८	२३०	१३
२०७८/७९	१५९	४३

स्रोत: गृह मन्त्रालय, २०७८

काठमाडौँको मुख्य पर्यटकीय स्थल ठमेलमा गाँजाको रेसाबाट बनेका वा गाँजाको रेसाको मिसावट गरी बनाइएका लुगा, जुता, धागो, कलात्मक तथा सजावटका सामग्रीहरूको बिक्री र निर्यात सामान्य रूपमै भइरहेको देख्न सकिन्छ। गाँजा उत्पादन अवैध भएकाले यस्ता गाँजाजन्य सामग्रीलाई प्रायः हेम्प वा अल्लो वा प्राकृतिक रेसाको नामबाट बिक्री वितरण गरिने गरिन्छ।^{४१} नाम परिवर्तन गरी गरिने कारोबारहरू जोखिमपूर्ण हुन्छन्। यस्ता कारोबारहरू अवैध हुने सम्भावना पनि त्यतिकै रहन्छ। उदाहरणका लागि ठमेलमा बिक्रीमा राखिएका गाँजाजन्य सामग्रीहरूमा लागु औषध कानुनले तोकेको मात्राभन्दा बढी गाँजाको प्रयोग त गरिएको छैन नि भन्ने जिज्ञासा राख्दा व्यापारीहरू अलमलमा परेको पाइयो।^{४२} यो अलमल हाम्रो विद्यमान कानुनी अलमलको परिणाम हो जसलाई अवैध कारोबारका लागि दुरुपयोग गर्न सकिन्छ। त्यस्तै, यो कानुनी अलमललाई कानुनी दायराभित्र रही व्यापार-व्यवसाय गर्नेहरूलाई हतोत्साही बनाउनका लागि पनि दुरुपयोग गर्न सकिन्छ।

तसर्थ, सुस्पष्ट नीतिगत, कानुनी तथा प्रशासनिक व्यवस्था गर्न सकिएन भने गाँजाको वैधतापछि पनि नेपाल यो या त्यो रूपमा अवैध कारोबारको जोखिममा रहिरहन सक्दैन भन्न सकिन्न। त्यस्तै, गाँजाको खेती र व्यवसायमा संलग्न या संलग्न हुन सक्ने व्यक्ति र समुदायलाई सोसम्बन्धी कानुनी र प्रशासनिक प्रावधानको बारेमा सचेत गराउन सकिएन भने पनि अवैध कारोबार रोक्न कठिन हुने देखिन्छ।

^{४१} मिति २०७९/०७/२२ गते गरिएको अध्ययन भ्रमणबाट प्राप्त सूचनामा आधारित

^{४२} माथि ४२ को जस्तै

६.३ गाँजाको प्रयोग र किशोरावस्थामा पर्नसक्ने चुनौती

किशोरावस्थामा प्रयोग गरिने गाँजाले मुख्यतः उनीहरूको मनोवैज्ञानिक वृद्धि विकासमा असर गर्ने गरेको पाइन्छ (O'Grady et al., 2022) । गाँजाको प्रयोग गर्ने लत बस्दै जाँदा पढाइमा ध्यान नजाने, विद्यालय छुट्टेने, परिवार तथा समाजले गाँजा सेवन गरेको थाहा पाउने डरले परिवार/समाजबाट एक्लिन खोज्ने (Richardson, T., 2007), कुनै विषयमा निर्णय लिन वा ध्यान एकीकृत गर्न समय लाग्ने, विस्तारै डिप्रेसनको अवस्थामा जाने, तथा सवारी तथा अन्य दुर्घटनाको उच्च जोखिममा रहने जस्ता समस्या बढ्दै जाने देखिन्छ (Hall et al., 2020c; Schoeler et al., 2016a, Schoeler et al., 2016b; Hammond et al., 2020)

अर्को एक अध्ययनले १ सय पटकभन्दा बढी गाँजा प्रयोग गर्ने किशोरावस्थाका विद्यार्थीहरूको विद्यालय छोड्ने दर गाँजा प्रयोग नगर्ने विद्यार्थी भन्दा ५.८ गुणाले बढी रहेको, गाँजा प्रयोग नगरेका विद्यार्थीहरूको उच्चशिक्षा प्रवेश दर ३.३ प्रतिशतले र डिग्री हासिल गर्ने दर ४.५ प्रतिशतले बढी रहेको देखाएको छ (Fergusson et al., 2003b) । त्यस्तै, अस्ट्रेलियामा गरिएको एक अध्ययनले १८ वर्षभन्दा मुनिका गाँजा वा गाँजाजन्य पदार्थ सेवन गर्ने विद्यार्थीहरूको अनुत्तीर्ण दर अन्यभन्दा १७ प्रतिशतले बढी रहेको देखाएको छ (Horwood et al., 2010) । नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानले आयोजना गरेको नीति संवादमा उपस्थित गाँजाजन्य पदार्थको नियमनमा संलग्न एक अधिकारीका अनुसार गाँजाको लतमा परेका नेपाली युवाहरूमा पनि विद्यालय नजाने, बिचैमा पढाइ छाड्ने र परिवार तथा साथीभाइबाट टाढा रहन खोज्ने लक्षण पाइएका छन् ।^{४३} यस चुनौतीको सम्बोधन गर्न नयाँ चिज सिक्न र प्रयोग गर्न जिज्ञासु युवाहरूमा गाँजाप्रतिको आकर्षण बढ्न नदिन आवश्यक चेतनामूलक तथा उपचारात्मक कार्यक्रमहरूको दिगो व्यवस्था गरिनु अपरिहार्य छ ।

६.४ हिंसाको जोखिम

लामो समयसम्म गाँजा तथा गाँजाजन्य पदार्थको सेवन गर्नेहरूमा असहिष्णु तथा हिंस्रक व्यवहार देखिने गरेको पाइन्छ (Dragone et al., 2019; Miller et al., 2020) । नर्वेमा गरिएको एक अध्ययनमा किशोरावस्थादेखि नै गाँजा सेवन गर्ने युवाहरूमा हिंसात्मक प्रवृत्ति पाइएको छ भने अमेरिकी मनोवैज्ञानिक सङ्गठन (APA) ले गरेका अध्ययनहरूले मानसिक वा मनोवैज्ञानिक स्वास्थ्य कमजोर भएका गाँजा सेवकहरू हिंसात्मक हुने देखाएका छन् (Abel, E. L., 1977; Fergusson et al., 2002a) । क्यान्याडिस र हिंसात्मक अपराधको सम्बन्ध स्थापित गर्दै जर्मनीमा गरिएको एक अध्ययनले लामो समयसम्म गाँजा सेवन गर्ने व्यक्तिहरूमा हिंसात्मक प्रवृत्ति भएको निष्कर्ष निकालेको छ तर यो प्रवृत्ति रक्सी तथा अन्य घातक लागु औषध प्रयोगकर्तामा भन्दा कम पाइएको छ (Niveau, G., & Dang, C., 2003) । विश्वमा सबैभन्दा बढी खपत हुने “लागु औषध” गाँजालाई विश्वव्यापी रूपमा वैध बनाउन भइरहेका प्रयासहरूले

^{४३} मिति २०७९/०८/०१ का दिन गरिएको अध्ययन भ्रमणबाट प्राप्त सूचनामा आधारित

यो या त्यो रूपमा या सानो या ठुलो परिमाणमा पारिवारिक/सामाजिक हिंसा तथा सार्वजनिक स्वास्थ्य र सुरक्षामा पार्न सक्ने नकारात्मक असरलाई अनदेखा गर्नु ठीक नहुने प्रायः सबै अध्येताहरूको सुझाव छ (Dellazizzo, et al., 2020) ।

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानद्वारा आयोजित सार्वजनिक नीति संवाद कार्यक्रममा सहभागी एक वक्ताका अनुसार हाल नेपालमा भएका अपराधमध्ये ८० प्रतिशत र घरायसी हिंसामध्ये ९० प्रतिशत घटनाहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा लागु औषधको दुर्व्यसनसँग सम्बन्धित पाइन्छन् भने ती मध्ये ७० प्रतिशत दुर्व्यसनीहरू गाँजा सेवनकर्ता रहेका छन्।^{४४} गाँजाको कारोबार खुला गर्दा यस्ता अपराध र हिंसाका घटना बढेको यथार्थलाई (Dellazizzo et al., 2020; Dragone et al., 2019) मनन गरी तिनका निवारक तथा उपचारात्मक उपायहरूको व्यवस्था गर्न सकिएन भने नेपालका घर-परिवारहरू तथा समाज हिंसाको चपेटामा पर्नसक्ने सम्भावना नकार्न सकिन्न ।

६.५ पुनर्स्थापना केन्द्र सुदृढीकरणका चुनौती

गाँजाको प्रयोगका कारण सिर्जना हुन सक्ने चुनौती न्यूनीकरण वा समाधानका लागि पुनर्स्थापना केन्द्रहरूको स्थापना तथा स्थापित पुनर्स्थापना केन्द्रहरूको सुदृढीकरण गरिनु आवश्यक हुन्छ। सरकार पुनर्स्थापना केन्द्रहरूको स्थापना र सञ्चालनमा प्रतिबद्ध देखिन्छ। वि.सं. २०७९ को अन्तसम्ममा नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूमा १ सय ७० भन्दा बढी पुनर्स्थापना केन्द्रहरू निर्माण भइसकेको तथ्यले^{४५} सरकारले प्रतिबद्धताअनुरूपको काम गरिरहेको बताउँछ। तर, यी पुनर्स्थापना केन्द्रहरू सरकारी संयन्त्रबाट नभई गैरसरकारी निकायमार्फत सञ्चालित छन्। आवश्यक संयन्त्रको अभावमा गृह मन्त्रालयअन्तर्गत यिनको सञ्चालन हुन नसकेको बताइन्छ।

पुनर्स्थापना केन्द्रमा सेवा लिन आउने व्यक्तिहरूको अवस्था संवेदनशील हुन्छ। सेवा प्रदायकहरूमा यस्तो संवेदना बुझ्न सक्ने, सोप्रति समभाव राख्न सक्ने र सोहीअनुरूप सेवा प्रदान गर्न सक्ने कौशल र दक्षताको आवश्यकता हुन्छ। गैरसरकारी क्षेत्रबाट सञ्चालित पुनःस्थापना केन्द्रहरूमा यस्तो सेवा दिन सक्ने सीप र दक्षता नहुन सक्छ। सेवाको गुणमा भिन्नता हुन सक्छ। सरकार निर्दिष्ट मानकको बुझाइ र सञ्चालनमा एकरूपता नहुन सक्छ। सरकारले प्राथमिकतामा राखेको पुनर्स्थापना केन्द्रको सुदृढीकरणमा यी पक्षहरूको सम्बोधन आवश्यक छ।

लागु औषध नियन्त्रण राष्ट्रिय नीति, २०६३ ले लागु औषध प्रयोगकर्ताहरूको मानव अधिकार रक्षाका लागि विद्यमान नीतिहरूमा परिमार्जन गर्नुपर्नेमा जोड दिएको छ। मानव अधिकारको रक्षा सरकारको जिम्मेवारी हो। यो जिम्मेवारी गैरसरकारी क्षेत्रका लागि छाड्न मिल्दैन। त्यसैले, पुनर्स्थापना केन्द्रको सुदृढीकरणमा दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था, सरकारी निगरानीमा पुनर्स्थापना केन्द्र सञ्चालन गरिनुपर्ने

^{४४}मिति २०७९/०२/३१ आयोजित नीति संवादमा सुरक्षासम्बद्ध अधिकारीद्वारा व्यक्त धारणा

^{४५} गृह मन्त्रालयको वेबसाइट- <https://www.moha.gov.np/page/drug-control>

अपरिहार्यता र यसका लागि चाहिने संयन्त्रको निर्माण प्राथमिकतामा राखिनु आवश्यक छ । यो चुनौतीपूर्ण छ, तर यसको विकल्प देखिदैन ।

परिच्छेद ७

निष्कर्ष तथा नीति सिफारिस

७.१ निष्कर्ष

अन्य देशहरूमा जस्तै नेपालमा पनि गाँजाको खेती र उपयोगको ऐतिहासिक परम्परा छ। आयुर्वेदिक औषधीको रूपमा, दैनिक प्रयोगमा ल्याइने खाद्यपदार्थको रूपमा, पर्व-विशेष प्रसाद र लोकाचारको रूपमा, थकान तथा चिन्ता कम गर्ने मनोरञ्जनको साधनको रूपमा तथा गाँजाको पटुवा अर्थात् रेसामा आधारित स-साना घरेलु उद्योगहरू सञ्चालन गरी सानोतिनो गर्जो टार्ने आम्दानीको स्रोतको रूपमा गाँजाको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ।

सन् १९७० को दशकका सुरुका वर्षहरूमा काठमाडौँको ठमेल लगायतका विभिन्न पर्यटकीय स्थलहरूमा सरकारको अनुमति प्राप्त गरी विनारोकटोक मनोरञ्जनात्मक प्रयोगका निमित्त गाँजा पसलहरू सञ्चालनमा थिए। यसका अलावा गाँजाका अन्य भागको समेत प्रयोग गरी गाँजा उत्पादकहरूले रेसा र तिनमा आधारित उत्पादनहरू तयार गर्दथे। यसर्थ, सो समयमा विशिष्टीकृत ऐन लागु गरी गाँजा व्यवसायलाई व्यवस्थापन गरेको पाइन्छ।

सो समयमा केही पश्चिमा देशहरूमा भने गाँजालाई लागु औषधको रूपमा सूचीकृत गरी अवैध गरिनु पर्ने बहस सुरु भइरहेको थियो। सोही कारण संयुक्त राष्ट्र संघले गाँजालाई लागु औषधको सूचीमा राखी विश्वव्यापी रूपमा यसको उत्पादन र प्रयोगमा कडाइ गर्नुपर्ने प्रस्तावसहित लागु औषधसम्बन्धी एकल महासन्धि पारित गर्‍यो। संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्यको रूपमा सन् १९६१ मा पारित उक्त महासन्धिलाई अनुसरण गर्दै नेपाल सरकारले गाँजालाई लागु औषधको दर्जामा राखी वि.सं. २०३० देखि नेपालमा गाँजाको खेती, उपयोग र व्यापारलाई प्रतिबन्ध गर्‍यो। त्यसको तीन वर्षपछि - २०३३ सालमा उक्त घोषणाको कार्यान्वयन गर्न आवश्यक कानून निर्माण गरी लागु गर्‍यो।

सन् २०२० मा विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको सिफारिसमा गाँजामा औषधीय यौगिकहरू रहेको स्वीकार्दै संयुक्त राष्ट्र संघले गाँजालाई औषधीय र वैज्ञानिक अनुसन्धानको महत्त्वको वनस्पतिको रूपमा पुनः सूचीकरण गरी एकल महासन्धि (१९६१) को अनुसूची १ मा राख्यो। गाँजाको बुझाइमा आएको यो नयाँ विकाससँगै नेपालमा पनि गाँजामाथि रहेको प्रतिबन्ध हटाउन नीति समुदायमाथि दबाव पर्न थाल्यो। यही परिवेशमा गाँजा खेती र व्यवसायलाई वैध गर्दा हुन सक्ने लाभ तथा हानिको विवेचना गर्न गरिएको यो अध्ययनले निम्न निष्कर्षहरू निकालेको छ।

विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको सिफारिसमा गाँजामा पाइने यौगिक तत्वको प्रयोगबाट आधुनिक चिकित्सामा पनि उपयोगी हुन सक्ने दावीलाई पछ्याउँदै वैज्ञानिक खोज अनुसन्धान हुन थालेको वास्तविकता यस

अध्ययनमा भएका समीक्षाहरूबाट स्पष्ट भल्कन्छ। नेपालको हकमा भने गाँजाको खेती र उपयोगको निषेधले स्वास्थ्य तथा औषधी विज्ञानसंग सम्बन्धित अध्ययन अनुसन्धान तथा अत्यावश्यक औषधी निर्माणमा प्रत्यक्ष दखल पुगेको देखिन्छ। फलस्वरूप आयुर्वेदिक चिकित्सामा समेत स्पष्ट नीति नियम नहुँदा यसअघि नै उत्पादनमा रहेका गाँजा मिश्रित आयुर्वेदिक औषधी उत्पादन ठप्प भएको बताइन्छ।

गाँजाको रेसा तथा बिउबाट घरेलु तथा साना उद्योगहरू सञ्चालन गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ। यी उद्योगहरूले धागो, भोला, जुत्ता, जीउ दुख्दा मालिस गर्न आवश्यकपर्ने तेल आदिजस्ता तुरुन्तै विक्री गर्न सकिने वस्तुहरू उत्पादन गर्दछन्। अन्य बालीका लागि योग्य नहुने पाखा-पखेरामा कम खर्च र लागतमा खेती गर्न सकिने यो वनस्पति न्यून आय भएका परिवारहरूका लागि सानो-तिनो नगद आर्जन गर्ने राम्रो माध्यम हुन सक्ने देखिन्छ। तर, गाँजामाथिको निषेधले नगदका लागि यो स्थानीय स्रोतमा आश्रित परिवारमाथि अप्ठ्यारो परेको देखिन्छ। उनीहरूले लुकिछिपी गाँजा खेती गर्नुपर्ने र उत्पादित गाँजा अत्यन्त न्यून मूल्यमा बेच्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ। यसबाट कालो बजार मौलाउने, गाँजाजन्य व्यवसाय धराशायी हुने तथा यस्तो व्यवसायबाट राज्यले उठाउन सक्ने राजस्व गुम्ने अवस्था सिर्जना भएको छ।

गाँजाको बोट र यसका प्रजातिका आ-आफ्नै विशेषता छन्। एकै बोटको केही भागमा औषधीय गुण भएको रासायनिक तत्व र अन्य भागमा व्यावसायिक प्रयोजनमा ल्याइने रेसाजन्य कच्चा पदार्थ पाइन्छ। तर, गाँजामा पाइने यिनै यौगिक तत्वसम्बन्धी ठोस वैज्ञानिक अध्ययनका आधारमा थप अध्ययन र अनुसन्धान आवश्यक छ। यससम्बन्धी विभिन्न देशहरूले अपनाएका नीति र उनीहरूले प्राप्त गरेका अनुभवलाई आधार मान्ने हो भने गैरअपराधीकरणजस्ता कानुनी व्यवस्था गर्दै नियमनका लागि आवश्यक संरचना र जनशक्ति तयार गरिनुपर्ने अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ।

गाँजा गाँजाको वैधतासँगै गाँजामा भएको मनोद्वीपक पदार्थ (नसा) प्रति नेपाली युवाहरू आकर्षित हुने, समय क्रममा त्यो आकर्षण लतमा परिणत हुने र विभिन्न व्यक्तिगत तथा सामाजिक समस्याहरूको कारण बन्त सक्ने जोखिमलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन। गाँजालाई वैध गर्नुपर्ने बहस र पैरवीमा गाँजाको यो मानवीय तथा व्यवस्थापकीय पक्षको समेत सम्बोधन गरिने नीतिगत उपायको खोजी गरी गाँजाको सम्भाव्य दुरुपयोग र यसले सिर्जना गर्ने क्षति निवारणको पूर्वतयारी गरिनु आवश्यक छ।

७.२ सिफारिस

उपर्युक्त निष्कर्षहरूका आधारमा यस अध्ययनले निम्न नीतिहरू सिफारिस गरेको छ।

- क. नियन्त्रित प्रयोगसम्बन्धी वर्तमान ऐन (लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३) परिमार्जन: लागु औषधसम्बन्धी मौजुदा ऐनमा गाँजाको नियन्त्रित प्रयोजनका बारेमा स्पष्टता कायम गरिनु पर्दछ। साथै, सम्बन्धित सरकारी निकायले यससम्बन्धी स्पष्ट नियमावली निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएमा गाँजाको प्रयोगसम्बन्धी वर्तमान अस्पष्टता हटाउन सक्छ।

- ख. प्रयोगका आधारमा गाँजालाई परिभाषित गरिनुपर्ने:** लागु औषध नियन्त्रण ऐनको मौजुदा परिभाषाले गाँजाका सबै प्रजातिहरूलाई अवैध गरेको छ। यस अनुसार ०.३% भन्दा कम टीएचसी हुने प्रजाति (जसको औषधीय तथा मनोरञ्जनात्मक असर नगन्य मानिन्छ, र औद्योगिक उत्पादनका लागि प्रयोग गरिन्छ) को खेती तथा व्यवसाय पनि गैरकानुनी मानिन्छ। यस परिभाषाको परिणामस्वरूप गाँजामा आधारित घरेलु तथा साना उद्योगहरू बन्द भएका छन् या लुकिछिपी सञ्चालित छन्। भविष्यमा यस्तो अवस्था आउन नदिन गाँजामा पाइने यौगिकका आधारमा गाँजाको परिभाषा गरिनु आवश्यक छ। यस प्रयोजनका लागि ०.३ प्रतिशतभन्दा कम टीएचसी भएका प्रजातिलाई “औद्योगिक गाँजा” या यस्तै अन्य नाम दिई खेती तथा व्यवसायका लागि अनुमति दिने र ०.३ प्रतिशतभन्दा बढी टीएचसी भएका प्रजातिहरूलाई “नियन्त्रित प्रयोग” को सिद्धान्त अनुसार उचित नियमनसहित अनुसन्धान तथा औषधीय प्रयोगका लागि अनुमति दिने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ।
- ग. गाँजाको औषधीय पक्षका बारेमा सुसूचित ज्ञान निर्माणका लागि वैज्ञानिक अध्ययन गरिनुपर्ने:** नेपालमा गाँजाको औषधीय गुणबारे खासै अनुसन्धान भएको देखिन्न। परम्परागत/आयुर्वेदिक अभ्यासमा आधारित अहिलेसम्मको ज्ञान विज्ञानसम्मत छैन। तसर्थ, नेपाली गाँजालाई औषधी विज्ञानको अभिन्न अङ्ग बनाई विश्व बजारमा स्थापित गर्न सकिने सम्भावनालाई मध्यनजर गरी कुन प्रजातिको गाँजामा कुन मात्राको कस्तो रासायनिक तत्त्व पाइन्छ सो निर्धारण गर्नु जरुरी छ। यसका लागि आधुनिक प्रयोगशाला, दक्ष जनशक्तिको उत्पादन तथा गुण नियन्त्रणका लागि आवश्यक पूर्वाधारको विकास गरिनु जरुरी हुन्छ।
- घ. औद्योगिक प्रयोजनका लागि वैज्ञानिक गाँजा खेतीको प्रवर्धन गरिनुपर्ने:** गाँजाको समग्र खेती तथा प्रयोगमा प्रतिबन्ध भएकाले औद्योगिक प्रयोजनका लागि गर्न सकिने खेतीको बारेमा पनि अध्ययन तथा विश्लेषण भएको छैन। भौगोलिक तथा प्राकृतिक विविधता अनुसार फरक-फरक प्रजातिका गाँजाको खेती गरी औद्योगिक लाभ लिन सकिने सम्भावना देखिन्छ, तर नेपालको कुन हावापानीमा कुन प्रजातिको गाँजा खेती उपयुक्त हुन्छ, भन्ने वैज्ञानिक ज्ञानको अभाव छ। यो अभाव पूर्तिका लागि भौगोलिक वातावरण र हावापानी अनुकूल गाँजा खेतीको प्रवर्धन गर्न आवश्यक अध्ययन अनुसन्धान गरी सोही अनुसार खेती गर्न कृषकहरूलाई अभिमुखीकरण गर्ने र तालिम दिने संरचनात्मक व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ।
- ङ. गाँजाको व्यापार र प्रयोगको नियमनको प्रक्रिया, पद्धति र संरचनाको विकास गरिनुपर्ने:** तत्काललाई गाँजाको अनियन्त्रित वैधता सम्भव छैन। अन्य देशहरूले अवलम्बन गरेजस्तै “नियन्त्रित वैधता” को बाटो अवलम्बन गर्न गाँजाजन्य वस्तुहरूको “हानि पक्ष” का बारेमा सचेत रही त्यसको निगरानी, निवारण तथा उपचारका लागि आवश्यक नियमनका औजारहरू निर्माण गर्ने तथा गाँजाजन्य पदार्थको प्रयोगबाट सिर्जना हुने सहउत्पादनहरू (दुर्व्यसन, सामाजिक हिंसा आदि) को सम्बोधन गर्न निर्दिष्ट पद्धति, संरचना र मानव संसाधन तयार गरिनु

अत्यावश्यक छ । यस्ता संरचनाहरूमा व्यवसाय तथा मनोरञ्जन दुवैलाई सम्बोधन गर्न सक्ने प्राधिकार कौशल तथा दक्षता हुनु जरुरी छ ।

च. प्रमाणमा आधारित आयुर्वेदिक चिकित्साको प्रवर्धन गरिनुपर्ने: आयुर्वेदिक चिकित्सा प्रणालीमा गाँजा-मिश्रित औषधी निर्माणको लामो परम्परा रहेको पाइन्छ । यस्ता औषधीहरू अपच, बाथ, दुषित भोजन (फुड पोइजनिङ) का कारण सिर्जित समस्यालगायत थुप्रै रोगहरूको उपचारमा प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ । तर, यी तथा अन्य आयुर्वेदिक औषधीहरूको दीर्घकालीन असरका बारेमा विश्वसनीय (वैज्ञानिक) ज्ञानको अभाव छ, जसका कारण लामो इतिहास र परम्परा भएको आयुर्वेदिक चिकित्सा प्रणालीको अपेक्षित प्रवर्धन हुन सकेको छैन । यो समस्या समाधानका लागि आयुर्वेदिक औषधी निर्माणमा प्रयोग गरिने गाँजालगायत अन्य रैथाने वनस्पतिहरूको औषधीय गुण परीक्षण गर्ने, तिनले निदान गर्नसक्ने रोगहरूको पहिचान गर्ने र वैज्ञानिक विधिमाफत तिनको प्रशोधन गर्ने पद्धति र जनशक्तिको विकास गरी प्रमाणमा आधारित आयुर्वेदिक चिकित्साको प्रवर्धन गर्नसके मानव स्वास्थ्यमा राम्रो योगदान पुग्नसक्ने देखिन्छ ।

छ. स्रोत तथा सुबिधा सम्पन्न पुनर्स्थापना केन्द्रको स्थापना गरिनुपर्ने: गैरअपराधीकरण या नियन्त्रित वैधतासँगै गाँजा या गाँजाजन्य औषधीको प्रयोगका कारण सिर्जना हुन सक्ने कुलत लगायत अन्य मनोसामाजिक जोखिम सम्बोधन गर्न सरकारी तहमा सीप, दक्षता तथा प्रविधिसम्पन्न पुनर्स्थापना केन्द्रहरूको स्थापना गरिनु आवश्यक छ । यसका लागि नियमावली निर्माण गरी तालिम प्राप्त मानव संशाधनको व्यवस्थापन पनि उत्तिकै जरुरी पर्दछ ।

ज. गाँजाको माग र आपूर्तिको नियमित अवस्था विश्लेषण गरिनुपर्ने: गाँजालाई गैरअपराधीकरण तथा वैध गरिनुपर्ने अहिलेको बहसका पछि समुदाय तथा राष्ट्रिय दुवैस्तरमा आर्थिक लाभ हुने तर्कहरू महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएका छन् । अभ्यास तथा परम्परामा आधारित अनुभवका भरमा प्रस्तुत गर्ने गरिएको यस दाबीलाई प्रमाणित गर्ने वैज्ञानिक आधार नभेटिए पनि गाँजाजन्य उद्योगबाट केही न केही अर्थोपार्जन गर्न सकिने सम्भावनालाई नकार्न सकिदैन । अहिले विश्वभर मनोरञ्जन या औषधीय या दुवै प्रयोजनका लागि गाँजा खेतीलाई वैध गर्ने बहस र लहर चलिरहेको समयमा विश्वबजारमा गाँजाको आपूर्ति स्वतः बढ्नेछ । यसर्थ, गाँजा खेतीबाट बढीभन्दा बढी फाइदा लिन आपूर्ति बढनासाथ मूल्यमा ह्रास आउने अवस्थालाई ख्याल गरी नियमित रूपमा माग र आपूर्तिको अवस्था विश्लेषण गर्ने र सोही अनुसार उपचारात्मक उपाय अपनाउने प्रणालीको पनि विकास गर्नु जरुरी हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- Abbas, Q., Hussain, A., Khan, S. W., Hussain, A., Shinwari, S., Hussain, Asad Ullah, Muhammad Zafar, and Karamat Ali (2019). Floristic diversity, ethnobotany and traditional recipes of medicinal plants of Maruk Nallah, Haramosh Valley, District Gilgit, Gilgit Baltistan. *Proceedings of the Pakistan Academy of Sciences: B. Life and Environmental Sciences*, 56(3), 97–112.
- Abbasi, A. M., Khan, M. A., Ahmad, M., Zafar, M., Jahan, S., & Sultana, S. (2010). Ethnopharmacological application of medicinal plants to cure skin diseases and in folk cosmetics among the tribal communities of North-West Frontier Province, Pakistan. *Journal of Ethnopharmacology*, 128(2), 322–335. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2010.01.052>
- Abel, E. L. (1977). The relationship between cannabis and violence: a review. *Psychological Bulletin*, 84(2), 193. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.84.2.193>
- Abrams, D. I. (2018). The therapeutic effects of cannabis and cannabinoids: An update from the National Academies of Sciences, Engineering and Medicine report. *European journal of internal medicine*, 49, 7-11. <https://doi.org/10.1016/j.ejim.2018.01.003>
- Abu-Sawwa, R., Scutt, B., & Park, Y. (2020). Emerging use of epidiolex (cannabidiol) in epilepsy. *The Journal of Pediatric Pharmacology and Therapeutics*, 25(6), 485-499. <https://doi.org/10.5863/1551-6776-25.6.485>
- Acharya, R., Dhiman, K. S., & Ranade, A. V. (2015). Vijaya (Cannabis sativa Linn.) and its therapeutic importance in Ayurveda; a review. *Journal of Drug Resesearch in Ayurvedic Science*, 1(1), 1-12.
- Adcock, A. (2023). Cannabis law and legalization in Thailand. *CMS*, 13 April 2023. <https://cms.law/en/int/expert-guides/cms-expert-guide-to-a-legal-roadmap-to-cannabis/thailand>
- Ahmed, S., Roth, R. M., Stanciu, C. N., & Brunette, M. F. (2021). The impact of THC and CBD in schizophrenia: a systematic review. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 694394. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.694394>
- Ajaib, M., Khan, Z.-U.-D., & Zikrea, A. (2014). Ethnobotanical survey of some important herbaceous plants of District Kotli, Azad Jammu & Kashmir. *Biologia (Pakistan)*, 60(1), 11–22.
- Alharbi, Y. N. (2020). Current legal status of medical marijuana and cannabidiol in the United States. *Epilepsy & Behavior*, 112, 107452. <https://doi.org/10.1016/j.yebeh.2020.107452>

- Alkisar, I., Miller, A. R., Hohmann, A. G., Sadaka, A. H., Cai, X., Kulkarni, P., & Ferris, C. F. (2021). Inhaled cannabis suppresses chemotherapy-induced neuropathic nociception by decoupling the raphe nucleus: a functional imaging study in rats. *Biological Psychiatry: Cognitive Neuroscience and Neuroimaging*, 6(4), 479-489. <https://doi.org/10.1016/j.bpsc.2020.11.015>
- Amar, M. B. (2006). Cannabinoids in medicine: A review of their therapeutic potential. *Journal of ethnopharmacology*, 105(1-2), 1-25. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2006.02.001>
- Balant, M., Gras, A., Gálvez, F., Garnatje, T., Vallès, J., & Vitales, D. (2021a). CANNUSE, a database of traditional Cannabis uses—an opportunity for new research. Database, 2021, . <https://doi.org/10.1093/database/baab024>
- Balant, M., Gras, A., Ruz, M., Valles, J., Vitales, D., & Garnatje, T. (2021b). Traditional uses of Cannabis: An analysis of the CANNUSE database. *Journal of Ethnopharmacology*, 279, 114362. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2021.114362>
- Bao, Y., Zhang, H., Bruera, E., Portenoy, R., Rosa, W. E., Reid, M. C., & Wen, H. (2023). Medical marijuana legalization and opioid-and pain-related outcomes among patients newly diagnosed with cancer receiving anticancer treatment. *JAMA oncology*, 9(2), 206-214. doi:10.1001/jamaoncol.2022.5623
- Balhara, Y. P. S., Parmar, A., Modak, T., & Vikram, V. (2022). From “Bhang Shops” to “Cannabis in Coffee Shops”: time to debate the option?. *Indian Journal of Psychological Medicine*, 44(3), 285-289., <https://doi.org/10.1177/02537176209575>
- Barcott, B.; Whitney, B.; Kudialis, C.; and Levenson, M.S. (2022). Jobs Report 2022. Leafly Holdings, Inc. <https://leafly-cms-production.imgix.net/wp-content/uploads/2022/02/22132544/LeaflyJobsReport2022.pdf>
- Belendiuk, K. A., Baldini, L. L., & Bonn-Miller, M. O. (2015). Narrative review of the safety and efficacy of marijuana for the treatment of commonly state-approved medical and psychiatric disorders. *Addiction Science & Clinical Practice*, 10(1), 1-10. <https://doi.org/10.1186/s13722-015-0032-7>
- BGG Foundation. (2018). Marijuana legalisation in Uruguay. Center for Public Impact. <https://www.centreforpublicimpact.org/case-study/marijuana-legalisation-in-uruguay>
- Bharati, K. A., & Sharma, B. L. (2012). Plants used as ethnoveterinary medicines in Sikkim Himalayas. *Ethnobotany Research and Applications*, 10, 339–356. <https://doi.org/10.1547-3465-10-339>
- Boggs, D. L., Surti, T., Gupta, A., Gupta, S., Niciu, M., Pittman, B., ... & Ranganathan, M. (2018). The effects of cannabidiol (CBD) on cognition and symptoms in outpa-

- tients with chronic schizophrenia a randomized placebo controlled trial. *Psychopharmacology*, 235, 1923-1932. <https://doi.org/10.1007/s00213-018-4885-9>
- Bostwick, J. M. (2012). Blurred boundaries: the therapeutics and politics of medical marijuana. *Mayo Clinic Proceedings*, 87(2), 172–186. <https://doi.org/10.1016/j.mayocp.2011.10.003>
- Bougea, A., Koros, C., Simitsi, A. M., Chrysovitسانou, C., Leonardos, A., & Stefanis, L. (2020). Medical cannabis as an alternative therapeutics for Parkinsons' disease: Systematic review. *Complementary therapies in clinical practice*, 39, 101154. <https://doi.org/10.1016/j.ctcp.2020.101154>
- Brown, D., Watson, M., & Schloss, J. (2019). Pharmacological evidence of medicinal cannabis in oncology: a systematic review. *Supportive Care in Cancer*, 27(9), 3195–3207. <https://doi.org/10.1007/s00520-019-04774-5>
- Brucato, R. (2018). Nicotine and Cannabis Use in Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) and Non-ADHD Adolescents: Evidence for Gateway Drug Effects. *Journal of Neuroscience Neurosurgen*, 1(3), 111. <https://doi.org/10.31021/jnn.20181111>
- Campiglia, E., Gobbi, L., Marucci, A., Rapa, M., Ruggieri, R., & Vinci, G. (2020). Hemp seed production: Environmental impacts of Cannabis sativa L. Agronomic practices by life cycle assessment (LCA) and carbon footprint methodologies. *Sustainability*, 12(16), 6570. <https://doi.org/10.3390/su12166570>
- Charai, M., Sghiouri, H., Mezrhab, A., & Karkri, M. (2021). Thermal insulation potential of non-industrial hemp (Moroccan cannabis sativa l.) fibers for green plaster-based building materials. *Journal of Cleaner Production*, 292, 126064. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.126064>
- Chaves, C., Bittencourt, P. C. T., & Pelegrini, A. (2020). Ingestion of a THC-rich cannabis oil in people with fibromyalgia: a randomized, double-blind, placebo-controlled clinical trial. *Pain Medicine*, 21(10), 2212-2218. <https://doi.org/10.1093/pm/pnaa303>
- Campbell, C. (2023). How Thailand's Deputy Prime Minister pushed through Asia's first cannabis legalization. *Time*, 23 April 2023. <https://time.com/6273768/anutin-charn-virakul-interview-cannabis/>
- Che Farinon, B., Molinari, R., Costantini, I., & Merendino, N. (2020). The seed of industrial hemp (Cannabis sativa l.): Nutritional Quality and Potential Functionality for Human Health and Nutrition. *Nutrients*, 12(7), 1935. <https://doi.org/10.3390/nu12071935>

- Chopra, I. C., & Chopra, R. N. (1957). The use of the cannabis drugs in India. *Bulletin on Narcotics*, 9(1), 4–29.
- Choi, S., Huang, B. C., & Gamaldo, C. E. (2020). Therapeutic uses of cannabis on sleep disorders and related conditions. *Journal of Clinical Neurophysiology*, 37(1), 39-49. DOI: 10.1097/WNP.0000000000000617
- Clarke C. Robert (2007) Traditional cannabis cultivation in Darchula district, Nepal- Seed, resin, and textiles, *Journal of Industrial Hemp*, 12:2, 19-42, DOI: 10.1300/J237v12n02_03
- Connor, J. P., Stjepanović, D., Le Foll, B., Hoch, E., Budney, A. J., & Hall, W. D. (2021). Cannabis use and cannabis use disorder. *Nature Reviews Disease Primers*, 7(1), 16. <https://doi.org/10.1038/s41572-021-00247-4>
- Crini, G., Lichtfouse, E., Chanet, G., & Morin-Crini, N. (2020). Applications of hemp in textiles, paper industry, insulation and building materials, horticulture, animal nutrition, food and beverages, nutraceuticals, cosmetics and hygiene, medicine, agrochemistry, energy production and environment: A review. *Environmental Chemistry Letters*, 18(5), 1451-1476, <https://doi.org/10.1007/s10311-020-01029-2>
- Cruz, J. M., Boidi, M. F., & Queirolo, R. (2018). The status of support for cannabis regulation in Uruguay 4 years after reform: Evidence from public opinion surveys. *Drug and Alcohol Review*, 37, S429–S434. <https://doi.org/10.1111/dar.12642>
- Daniller, A. (2019). Two-thirds of Americans support marijuana legalization. Pew Research Centre. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2019/11/14/americans-support-marijuana-legalization/>
- Decorte, T. (2018). Le cannabis social club: un exemple de la régulation de la production et de la consommation. *Addiction (S): Recherches Et Pratiques*, (3), 34-36.
- De Faria, S. M., de Moraes Fabrício, D., Tumas, V., Castro, P. C., Ponti, M. A., Hallak, J. E., ... & Chagas, M. H. N. (2020). Effects of acute cannabidiol administration on anxiety and tremors induced by a Simulated Public Speaking Test in patients with Parkinson's disease. *Journal of Psychopharmacology*, 34(2), 189-196. <https://doi.org/10.1177/026988111989553>
- Degenhardt, I., Hall, W., & Lynskey, M. (2001). Alcohol, cannabis and tobacco use among Australians: a comparison of their associations with other drug use and use disorders, affective and anxiety disorders, and psychosis. *Addiction*, 96(11), 1603-1614. <https://doi.org/10.1046/j.1360-0443.2001.961116037.x>
- Dellazizzo, L., Potvin, S., Athanassiou, M., & Dumais, A. (2020). Violence and cannabis use: A focused review of a forgotten aspect in the era of liberalizing cannabis.

Frontiers in Psychiatry, 11(September), 1–11. <https://doi.org/10.3389/fp-syt.2020.567887>

- Desaulniers Brousseau, V., Wu, B. S., MacPherson, S., Morello, V., & Lefsrud, M. (2021). Cannabinoids and terpenes: how production of photo-protectants can be manipulated to enhance *Cannabis sativa* L. phytochemistry. *Frontiers in Plant Science*, 12, 620021. <https://doi.org/10.3389/fpls.2021.620021>
- Dragone, D., Prarolo, G., Vanin, P., & Zanella, G. (2019). Crime and the legalization of recreational marijuana. *Journal of economic behavior & organization*, 159, 488-501. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2018.02.005>
- Dušić, B. (2017, June 2). Cannabis from the perspective of Indian Traditional Medicine, Ayurveda. ICANNA Blog. <https://www.institut-icanna.com/en/blog/23/Cannabis-from-the-perspective-of-Indian-Traditional-Medicine-Ayurveda>
- Efendy, M. A., & Pickering, K. L. (2014). Comparison of harakeke with hemp fibre as a potential reinforcement in composites. *Composites Part A: Applied Science and Manufacturing*, 67, 259-267. <https://doi.org/10.1016/j.compositesa.2014.08.023>
- ElSohly, M. A., Radwan, M. M., Gul, W., Chandra, S., & Galal, A. (2017). Phytochemistry of *Cannabis sativa* L. *Phytocannabinoids*, 1–36. https://doi.org/10.1007/978-3-319-45541-9_1
- Farinon, B., Molinari, R., Costantini, L., & Merendino, N. (2020). The seed of industrial hemp (*Cannabis sativa* L.): Nutritional quality and potential functionality for human health and nutrition. *Nutrients*, 12(7), 1935. <https://doi.org/10.3390/nu12071935>
- Feeney, K. E., & Kampman, K. M. (2016). Adverse effects of marijuana use. *The Linacre Quarterly*, 83(2), 174–178. <https://doi.org/10.1080/00243639.2016.117570>
- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., & Swain-Campbell, N. (2002a). Cannabis use and psychosocial adjustment in adolescence and young adulthood. *Addiction*, 97(9), 1123-1135. <https://doi.org/10.1046/j.1360-0443.2002.00103.x>
- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., & Beautrais, A. L. (2003c). Cannabis and educational achievement. *Addiction*, 98(12), 1681-1692. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2003.00573.x>
- Fergusson, D. M., Boden, J. M., & Horwood, L. J. (2006b). Cannabis use and other illicit drug use: testing the cannabis gateway hypothesis. *Addiction*, 101(4), 556-569. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2005.01322.x>
- Ferrara, M. S. (2021). Peak-experience and the entheogenic use of cannabis in world religions. *Journal of Psychedelic Studies*, 4(3), 179-191. <https://doi.org/10.1556/2054.2020.00122>

- Fisher, J. (1975). Cannabis in Nepal: An overview. *Cannabis and Culture*, 247–256.
- Fogarty, A., Rawstorne, P., Prestage, G., Crawford, J., Grierson, J., & Kippax, S. (2007). Marijuana as therapy for people living with HIV/AIDS: social and health aspects. *AIDS care*, 19(2), 295-301. <https://doi.org/10.1080/09540120600841930>
- Gamella, J. F., & Rodrigo, M. L. J. (2004). A brief history of cannabis policies in Spain (1968–2003). *Journal of Drug Issues*, 34(3), 623–659. <https://doi.org/10.1177/002204260403400308>
- Gaoni, Y., & Mechoulam, R. (1964). Isolation, structure, and partial synthesis of an active constituent of hashish. *Journal of the American chemical society*, 86(8), 1646-1647. <https://doi.org/10.1021/ja01062a046>
- Gielen, E. & De Very, R. (2021). Cannabis law and legislation in the Netherlands. CMS. <https://cms.law/en/int/expert-guides/cms-expert-guide-to-a-legal-roadmap-to-cannabis/netherlands>
- Ghaedi, M. (2021, October 15). A roundup of countries that permit recreational cannabis. Deutsche Welle (DW). Retrieved from: <https://www.dw.com/en/a-roundup-of-countries-that-permit-recreational-cannabis/a-59510115>
- Goodman, S., Wadsworth, E., & Hammond, D. (2022). Reasons for purchasing cannabis from illegal sources in legal markets: findings among cannabis consumers in Canada and US states, 2019–2020. *Journal of studies on alcohol and drugs*, 83(3), 392-401. <https://doi.org/10.15288/jsad.2022.83.392>
- Ghosh, C. (2017). Ethnobotanical survey in the Bamangola Block of Malda District, West Bengal (India): II. Medicinal and aromatic plants. *Pleione*, 11(2), 249–267. <https://doi.org/10.26679/Pleione.11.2.2017.249-267>
- Gould, Julie (2015). The Cannabis crops. *Nature*. volume 525, pages S2–S3 (2015). <https://www.nature.com/articles/525S2a>
- Govindasamy, J., Moss, S., Parise, R., Nadar, R. M., Pathak, S., Ramesh, S., ... & Dhanasekaran, M. (2022). Traditional, cultural, and nutraceutical aspects of cannabis in India. *Cannabis/Marijuana for Healthcare* (pp. 301-319). . https://doi.org/10.1007/978-981-16-8822-5_15
- Grund, J. P., & Brecksema, J. (2013). Coffee shops and compromise: Separated illicit drug markets in the Netherlands. *Open Society Foundation* (2013).
- Gyawali, R. R., & Paudel, H. R. (2017). Plant bio resources used in ethno-veterinary practices in Jumla district. *Nepalese Veterinary Journal*, 34, 128–134.

- Hall, W., & Lynskey, M. (2016b). Why it is probably too soon to assess the public health effects of legalisation of recreational cannabis use in the USA. *The Lancet Psychiatry*, 3(9), 900-906. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(16\)30071-2](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(16)30071-2)
- Hall, W., & Weier, M. (2015a). Assessing the public health impacts of legalizing recreational cannabis use in the USA. *Clinical pharmacology & therapeutics*, 97(6), 607-615. <https://doi.org/10.1002/cpt.110>
- Hall, W., Leung, J., & Lynskey, M. (2020c). The effects of cannabis use on the development of adolescents and young adults. *Annual Review of Developmental Psychology*, 2, 461-483. <https://doi.org/10.1146/annurev-devpsych-040320-084904>
- Hammond, D., Goodman, S., Wadsworth, E., Rynard, V., Boudreau, C., & Hall, W. (2020) b. Evaluating the impacts of cannabis legalization: The International Cannabis Policy Study. *International Journal of Drug Policy*, 77, 102698. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2020.102698>
- Haney, M. (2022). The science of cannabis, a work in progress. *Columbia University Irving Medical Center*. <https://www.cuimc.columbia.edu/news/science-cannabis-work-progress>
- Hansen, C., Alas, H., & Davis Jr, E. (2023). Where is marijuana legal? A guide to marijuana legalization. *US News*. <https://www.usnews.com/news/best-states/articles/where-is-marijuana-legal-a-guide-to-marijuana-legalization>
- Horwood, L. J., Fergusson, D. M., Hayatbakhsh, M. R., Najman, J. M., Coffey, C., Patton, G. C., ... & Hutchinson, D. M. (2010). Cannabis use and educational achievement: findings from three Australasian cohort studies. *Drug and alcohol dependence*, 110(3), 247-253. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2010.03.008>
- House, J. D., Neufeld, J., & Leson, G. (2010). Evaluating the quality of protein from hemp seed (*Cannabis sativa* L.) products through the use of the protein digestibility-corrected amino acid score method. *Journal of agricultural and food chemistry*, 58(22), 11801-11807. <https://doi.org/10.1021/jf102636b>
- Hsu, Y. H., Fang, M. C., Huang, S. C., Kao, Y. M., Tseng, S. H., & Wang, D. Y. (2021). Determination of cannabinoids in hemp oil based cosmetic products by IC-tandem MS. *Journal of Food & Drug Analysis*, 29(3). <https://doi.org/10.38212/2224-6614.3370>
- Hudak, J., Ramsey, G., & Walsh, J. (2018). Uruguay's cannabis law: Pioneering a new paradigm. Center for Effective Public Management, March, 1–24. <https://www.brookings.edu/research/uruguays-cannabis-law-pioneering-a-new-paradigm/>

- Johnstad, P. G. (2022). Comparative harms assessments for cannabis, alcohol, and tobacco: Risk for psychosis, cognitive impairment, and traffic accident. *Drug science, policy and law*, 8, <https://doi.org/10.1177/205032452210952>
- Jackson, F. (2023). Is weed legal in Spain? MyCannabis.com, October 2023. <https://www.mycannabis.com/is-weed-legal-in-spain/>
- Kafil, T. S., Nguyen, T. M., MacDonald, J. K., & Chande, N. (2018). Cannabis for the treatment of ulcerative colitis. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, (11). <https://doi.org/10.1002/14651858.CD012954.pub2>
- Kalayasiri, R., & Boonthae, S. (2023). Trends of cannabis use and related harms before and after legalization for recreational purpose in a developing country in Asia. *BMC public health*, 23(1), 1-11. <https://doi.org/10.1186/s12889-023-15883-6>
- Karche, T. (2019). The application of hemp (*Cannabis sativa* L.) for a green economy: A review. *Turkish Journal of Botany*, 43(6), 710-723. <https://doi.org/10.3906/bot-1907-15>
- Karki P, Rangaswamy M. (2023). A review of historical context and current research on cannabis use in India. *Indian Journal of Psychological Medicine*. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/02537176221109272>
- Kaul, M., Zee, P. C., & Sahni, A. S. (2021). Effects of cannabinoids on sleep and their therapeutic potential for sleep disorders. *Neurotherapeutics*, 18, 217-227. <https://doi.org/10.1007/s13311-021-01013-w>
- Kelly, E. C., & Formosa, M. L. (2020). The economic and cultural importance of cannabis production to a rural place. *Journal of Rural Studies*, 75, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.02.009>
- Khanal, S., Khanal, S., & Christian, S. (2021). Cannabis legalization and potential impacts on Nepali economy and public health. *Global Journal of Agricultural and Allied Sciences*, 3(1), 25–28. <https://doi.org/10.35251/gjaas.2021.004>
- Kodali, S., & Shukla, V. K. S. (2019). CBD Oil for Healthier-Looking Skin. International Cosmetics Science Center A/S: Aarhus, Denmark, 48.
- Korf, D. J. (2019). Cannabis regulation in Europe: Country report Netherlands. Transnational Institute, Amsterdam.
- Kramer, J. I. (2015). Medical marijuana for cancer. *CA: A cancer journal for clinicians*, 65(2), 109-122.
- Kuddus, M., Ginawi, I. A., & Al-Hazimi, A. (2013). Cannabis sativa: An ancient wild edible plant of India. *Emirates Journal of Food and Agriculture*, 736-745. <https://doi.org/10.9755/ejfa.v25i10.16400>

- Kumar Rana, S., Sen Oli, P., & Kala Rana, H. (2015). Traditional botanical knowledge (TBK) on the use of medicinal plants in Sikles area, Nepal. *Asian Journal of Plant Science and Research*, 5(11), 8–15.
- Laqueur, H., Rivera-Aguirre, A., Shev, A., Castillo-Carniglia, A., Rudolph, K. E., Ramirez, J., ... & Cerdá, M. (2020). The impact of cannabis legalization in Uruguay on adolescent cannabis use. *International Journal of Drug Policy*, 80, 102748. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2020.102748>
- Lakshminarayana, V., & Narasimha Rao, G. M. (2013). Ethnoveterinary practices in north-coastal districts of Andhra Pradesh, India. *Journal of Natural Remedies*, 13(2), 109–117.
- Lee, G., Grovey, B., Furnish, T., & Wallace, M. (2018). Medical cannabis for neuropathic pain. *Current pain and headache reports*, 22, 1-12. <https://doi.org/10.1007/s11916-018-0658-8>
- Liechty, M. (2017). *Far out: Countercultural seekers and the tourist encounter in Nepal*. University of Chicago Press.
- Lin, L. A., Ilgen, M. A., Jannausch, M., & Bohnert, K. M. (2016). Comparing adults who use cannabis medically with those who use recreationally: Results from a national sample. *Addictive behaviors*, 61, 99-103. <https://doi.org/10.1016/j.add-beh.2016.05.015>
- Lindsay, C. M., Bernard, K. K., Hammond, A. M., Beckford, S., Abel, W. D., Brown, P. D., & Young, I. E. (2023). Potency trends of cannabis in Jamaica during the period of 2014 to 2020. *Drug testing and analysis*. <https://doi.org/10.1002/dta.3527>
- Lozier, B., Newberg V., & Thomas, D. (2023). State approaches to marijuana policy. The Council of State Government. <https://www.csg.org/2023/02/13/state-approaches-to-marijuana-policy/>
- Ioannidis, K., Dadiotis, E., Mitsis, V., Melliou, E., & Magiatis, P. (2020). Biotechnological approaches on two high CBD and CBG Cannabis sativa L. (Cannabaceae) varieties: In vitro regeneration and phytochemical consistency evaluation of micro-propagated plants using quantitative 1H-NMR. *Molecules*, 25(24), 5928. <https://doi.org/10.3390/molecules25245928>
- Lutge, E. E., Gray, A., & Siegfried, N. (2013). The medical use of cannabis for reducing morbidity and mortality in patients with HIV/AIDS. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, (4). <https://doi.org/10.1002/14651858.CD005175.pub3>
- Malabadi, R. B., Kolkar, K. P., & Chalannavar, R. K. (2023). CANNABIS SATIVA: Industrial hemp (fiber type)-An Ayurvedic traditional herbal medicine. *International Journal of Innovation Scientific Research and Review*, 5(2), 4040-4046.

- Malachowska, E., Przybysz, P., Dubowik, M., Kucner, M., & Buzala, K. (2015). Comparison of papermaking potential of wood and hemp cellulose pulps. *Annals of Warsaw University of life Sciences-SGGW Forestry and Wood Technology*, 91.
- Masika, P. J., & Afolayan, A. J. (2003). An ethnobotanical study of plants used for the treatment of livestock diseases in the Eastern Cape Province, South Africa. *Pharmaceutical Biology*, 41(1), 16–21. <https://doi.org/10.1076/phbi.41.1.16.14694>
- Martín-Sánchez, E., Furukawa, T. A., Taylor, J., & Martin, J. L. R. (2009). Systematic review and meta-analysis of cannabis treatment for chronic pain. *Pain medicine*, 10(8), 1353-1368. <https://doi.org/10.1111/j.1526-4637.2009.00703.x>
- Matheson, J., & Le Foll, B. (2020). Cannabis legalization and acute harm from high potency cannabis products: a narrative review and recommendations for public health. *Frontiers in psychiatry*, 11, 591979. <https://doi.org/10.3389/fpsy-2020.591979>
- Meinhofer, A., & Rubli, A. (2021). Illegal drug market responses to state recreational cannabis laws. *Addiction*, 116(12), 3433-3443. <https://doi.org/10.1111/add.15517>
- Miller, N. S., Ipeku, R., & Oberbarnscheidt, T. (2020). A review of cases of marijuana and violence. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(5), 1–14. <https://doi.org/10.3390/ijerph17051578>
- Mills, E. (2012). The carbon footprint of indoor Cannabis production. *Energy Policy*, 46, 58-67. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2012.03.023>
- Mohan Ram, H. Y., & Sett, R. (1982). Induction of fertile male flowers in genetically female Cannabis sativa plants by silver nitrate and silver thiosulphate anionic complex. *Theoretical and Applied Genetics*, 62, 369-375. <https://doi.org/10.1007/BF00275107>
- Montero, I., Ballesteros-Vivas, D., Gonzalez-Barrios, A. F., & Sánchez-Camargo, A. D. P. (2023). Hemp seeds: Nutritional value, associated bioactivities and the potential food applications in the Colombian context. *Frontiers in Nutrition*, 9, 1039180. <https://doi.org/10.3389/fnut.2022.1039180>
- Montserrat-de la Paz, S., Marín-Aguilar, F., García-Gimenez, M. D., & Fernández-Arche, M. A. (2014). Hemp (Cannabis sativa L.) seed oil: analytical and phytochemical characterization of the unsaponifiable fraction. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 62(5), 1105-1110. <https://doi.org/10.1021/jf404278q>
- Murkar, A., Kendzerska, T., Shlik, J., Quilty, L., Saad, M., & Robillard, R. (2022). Increased cannabis intake during the COVID-19 pandemic is associated with worsening of depression symptoms in people with PTSD. *BMC psychiatry*, 22(1), 1-11. <https://doi.org/10.1186/s12888-022-04185-7>

- Nabukenya, I., Rubaire-Akiiki, C., Olila, D., Ikwap, K., & Höglund, J. (2014). Ethnopharmacological practices by livestock farmers in Uganda: Survey experiences from Mpigi and Gulu districts. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 10, 9. <https://doi.org/10.1186/1746-4269-10-9>
- Nadar, R. M., Pathak, S., Ramesh, S., Govindarajulu, M., Moore, T., Agrawal, D. C., & Dhanasekaran, M. (2022). Cannabis-Based Cosmetic Products and Their Uses. In *Cannabis/Marijuana for Healthcare* (pp. 253-269).. https://doi.org/10.1007/978-981-16-8822-5_13
- Naik K.H., Patel V.S., Mehta R.D., P. D. U. A. D. .(2015). Significance of cannabis (Bhanga) as nutrition rich plant for wellness: A review. *International Journal of Agriculture*, 116(December), 446–456.
- Niloy, N., Hediya, T. A., Vichitra, C., Sonali, S., Chidambaram, S. B., Gorantla, V. R., & Mahalakshmi, A. M. (2023). Effect of cannabis on memory consolidation, learning and retrieval and its current legal status in India: A review. *Biomolecules*, 13(1), 162. <https://doi.org/10.3390/biom13010162>
- Niveau, G., & Dang, C. (2003). Cannabis and violent crime. *Medicine, science and the law*, 43(2), 115-121. <https://doi.org/10.1258/rsmmsl.43.2.115>
- O'Grady, M. A., Iverson, M. G., Suleiman, A. O., & Rhee, T. G. (2022). Is legalization of recreational cannabis associated with levels of use and cannabis use disorder among youth in the United States? A rapid systematic review. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 1-23.
- Parés-Franquero, Ò., Jubert-Cortiella, X., Olivares-Gálvez, S., Díaz-Castellano, A., Jiménez-Garrido, D. F., & Bouso, J. C. (2019). Use and habits of the protagonists of the story: Cannabis Social Clubs in Barcelona. *Journal of Drug Issues*, 49(4), 607-624. <https://doi.org/10.1177/00220426198527>
- Passie, T., Emrich, H. M., Karst, M., Brandt, S. D., & Halpern, J. H. (2012). Mitigation of post-traumatic stress symptoms by Cannabis resin: A review of the clinical and neurobiological evidence. *Drug testing and analysis*, 4(7-8), 649-659. <https://doi.org/10.1002/dta.1377>
- Paul, R., Williams, R., Hodson, V. et al. Detection of cannabinoids in hair after cosmetic application of hemp oil. *Scientific Reports*, 2582 (2019). <https://doi.org/10.1038/s41598-019-39609-0>
- Pennypacker, S. D., Cunnane, K., Cash, M. C., & Romero-Sandoval, E. A. (2022). Potency and therapeutic THC and CBD ratios: US cannabis markets overshoot. *Frontiers in Pharmacology*, 13, 921493. <https://doi.org/10.3389/fphar.2022.921493>

- Pleikšnis, S., & Dovgiallo, I. (2013). Thermal insulation materials from sapropel and hemp shives (*Cannabis Sativa* l.). *Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (Vol. 3, pp. 57-61).
- Potter, O. (2009). *The healing magic of cannabis*. Ronin Publishing.
- Queirolo, R. (2020). Uruguay: The first country to legalize cannabis. In Tom D., Simon L., Chris W. (Eds.) *legalizing cannabis* (pp. 116–130). *Routledge*.
- Queirolo, R., Repetto, I., Sotto, B., & Álvarez, E. (2023). Explaining the impact of legal access to cannabis on attitudes toward users. *International Journal of Public Opinion Research*, 35(2), edad010. <https://doi.org/10.1093/ijpor/edad010>
- Radwan, M. M., Chandra, S., Gul, S., & ElSohly, M. A. (2021). Cannabinoids, phenolics, terpenes and alkaloids of cannabis. *Molecules*, 26(9), 2774., <https://doi.org/10.3390/molecules26092774>
- Rehman, M., Fahad, S., Du, G., Cheng, X., Yang, Y., Tang, K., ... & Deng, G. (2021). Evaluation of hemp (*Cannabis sativa* L.) as an industrial crop: A review. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(38), 52832-52843. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-16264-5>
- Reid, M. (2014). The quagmire that nobody in the federal government wants to talk about: Marijuana. *NML Rev.*, 44, 169.
- Richardson, T. (2007). Cannabis as a gateway drug: an examination and evaluation of potential causal mechanisms. *The Undergraduate Journal of Psychology*, 20, 16-22
- Rivas-Aybar, D., John, M., & Biswas, W. (2023). Can the hemp industry improve the sustainability performance of the Australian construction sector?. *Buildings*, 13(6), 1504. <https://doi.org/10.3390/buildings13061504>
- Rubin-Kahana, D. S., Hassan, A. N., Sanches, M., & Le Foll, B. (2022). Medical cannabis and past-year cannabis use disorder among adult recreational users in the United States: Results from a nationally representative sample. *Frontiers in Psychiatry*, 13, 836908. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2022.836908>
- Rupasinghe, H. P. V., Davis, A., Kumar, S. K., Murray, B., & Zheljzkov, V. D. (2020). Industrial hemp (*Cannabis sativa* subsp. *sativa*) as an emerging source for value-added functional food ingredients and nutraceuticals. *Molecules*, 25(18), 4078. <https://doi.org/10.3390/molecules25184078>
- Sampson, P. B. (2020). Phytocannabinoid pharmacology: Medicinal properties of *Cannabis sativa* constituents aside from the “Big Two”. *Journal of Natural Products*, 84(1), 142-160. <https://doi.org/10.1021/acs.jnatprod.0c00965>

- Schaeffer, K. (2023). 7 facts about Americans and marijuana. Pew Research Centre. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2023/04/13/facts-about-marijuana/>
- Schettino, L., Prieto, M., Benedé, J. L., Chisvert, A., & Salvador, A. (2021). A rapid and sensitive method for the determination of cannabidiol in cosmetic products by liquid chromatography–tandem mass spectrometry. *Cosmetics*, 8(2), 30. <https://doi.org/10.3390/cosmetics8020030>
- Schoeler T, Monk A, Sami MB, Klamerus E, Foglia E, Brown R, Camuri G, Altamura AC, Murray R, Bhattacharyya S (2016b). Continued versus discontinued cannabis use in patients with psychosis: a systematic review and metaanalysis. *Lancet Psychiatry*. 14 January 2016. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(15\)00363-6](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(15)00363-6).
- Schoeler, T., Theobald, D., Pingault, J. B., Farrington, D. P., Jennings, W. G., Piquero, A. R., & Bhattacharyya, S. (2016a). Continuity of cannabis use and violent offending over the life course. *Psychological medicine*, 46(8), 1663-1677. <https://doi.org/10.1017/S0033291715003001>
- Schumacher, A. G. D., Pequito, S., & Pazour, J. (2020). Industrial hemp fiber: A sustainable and economical alternative to cotton. *Journal of Cleaner Production*, 268, 122180. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.122180>
- Serpell, M., Ratcliffe, S., Hovorka, J., Schofield, M., Taylor, I., lauder, H., & Ehler, E. (2014). A double-blind, randomized, placebo-controlled, parallel group study of THC/CBD spray in peripheral neuropathic pain treatment. *European journal of pain*, 18(7), 999-1012. <https://doi.org/10.1002/j.1532-2149.2013.00445.x>
- Shahzad, A. (2012). Hemp fiber and its composites—a review. *Journal of composite materials*, 46(8), 973-986. <https://doi.org/10.1177/002199831141362>
- Shakya, D. R.; Upadhyaya, S. R. and Thapa, M. (2020) Cannabis use and abuse in Nepal: A review of studies. *Journal of the Nepal Medical Association*. 59(241). <https://doi.org/10.31729/jnma.6931>
- Shareef, S. S., & Rauf, H. L. (2022). Using hemp for walls as a wustainable building material. *Journal of Studies in Science and Engineering*, 2(4), 17-24. <https://doi.org/10.53898/josse2022242>
- Shrestha, N. M. (1992). Alcohol and drug abuse in Nepal. *British journal of addiction*, 87(9), 1241-1248. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.1992.tb02733.x>
- Siracusa, L., Ruberto, G., & Cristino, L. (2023). Recent research on cannabis sativa L.: Phytochemistry, New Matrices, Cultivation Techniques, and Recent Updates on Its Brain-Related Effects (2018–2023). *Molecules*, 28(8), 3387. <https://doi.org/10.3390/molecules28083387>
- Smith.S. (2013). Composting cannabis waste: 5 benefits of composting. GAIACCA

- Sorrentino, G. (2021). Introduction to emerging industrial applications of cannabis (*Cannabis sativa* L.). *Rendiconti Lincei. Scienze fisiche e naturali*, 32(2), 233-243. <https://doi.org/10.1007/s12210-021-00979-1>
- Supateerawanitt, A. (2022 June 21). Understanding Thailand's cannabis rules: What you can and cannot do. *Time Out*. <https://www.timeout.com/bangkok/health-and-beauty/what-you-should-know-about-cannabis-use-in-thailand>
- Szejko, N., Fremer, C., & Müller-Vahl, K. R. (2020). Cannabis improves obsessive-compulsive disorder—Case report and review of the literature. *Frontiers in Psychiatry*, 11, 681. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2020.00681>
- Tavhare, S., & Acharya, R. (2016). Bhang (Cannabis sativa L.) as an activity potentiator in Ayurvedic classics and Indian alchemy (Rasashastra): a critical review. *International Journal of Ayurvedic Medicine*, 7(3), 136-152.
- Todde, G., Carboni, G., Marras, S., Caria, M., & Sirca, C. (2022). Industrial hemp (*Cannabis sativa* L.) for phytoremediation: Energy and environmental life cycle assessment of using contaminated biomass as an energy resource. *Sustainable Energy Technologies and Assessments*, 52, 102081. <https://doi.org/10.1016/j.seta.2022.102081>
- Turna, J., Balodis, I., Munn, C., Van Ameringen, M., Busse, J., & MacKillop, J. (2020). Overlapping patterns of recreational and medical cannabis use in a large community sample of cannabis users. *Comprehensive psychiatry*, 102, 152188. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2020.152188>
- Uniyal, P. (2022). Arthritis to piles; lesser-known health benefits of cannabis or bhang revealed by Ayurveda experte. *Hindustaan Times*. <https://www.hindustantimes.com/lifestyle/health/arthritis-to-piles-lesser-known-health-benefits-of-cannabis-or-bhang-revealed-by-ayurveda-expert-101646730283525.html>
- van de Donk, T., Niesters, M., Kowal, M. A., Olofsen, E., Dahan, A., & van Velzen, M. (2019). An experimental randomized study on the analgesic effects of pharmaceutical-grade cannabis in chronic pain patients with fibromyalgia. *Pain*, 160(4), 860. [10.1097/j.pain.0000000000001464](https://doi.org/10.1097/j.pain.0000000000001464)
- Vecka, M., Staňková, B., Kutová, S., Tomášová, P., Tvrzická, E., & Žák, A. (2019). Comprehensive sterol and fatty acid analysis in nineteen nuts, seeds, and kernel. *SN Applied Sciences*, 1(12), 1531. <https://doi.org/10.1007/s42452-019-1576-z>
- Visković, J., Zheljzkov, V. D., Sikora, V., Noller, J., Latković, D., Ocamb, C. M., & Koren, A. (2023). Industrial hemp (*Cannabis sativa* L.) agronomy and utilization: A review. *Agronomy*, 13(3), 931. <https://doi.org/10.3390/agronomy13030931>

- Wade, D. T., Collin, C., Stott, C., & Duncombe, P. (2010). Meta-analysis of the efficacy and safety of Sativex (nabiximols), on spasticity in people with multiple sclerosis. *Multiple Sclerosis Journal*, 16(6), 707-714. <https://doi.org/10.1177/135245851036746>
- Wasisto, N. G., & Jans, S. R. (2022). The efficiency of marijuana legalization: Uruguay versus Canada. *Journal Sentris*, 3(2), 104-117. <https://doi.org/10.26593/sentris.v3i2.6157.104-117>
- Wheldon, C. W., Watson, R. J., Cunningham, C., & Fish, J. N. (2023). State marijuana laws and marijuana use among sexual and gender minority youth in the United States. *LGBT health*, 10(2), 121-129. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2021.0419>
- Where marijuana is legal in the United States. (2023, November 13). *MJBizdaily*. <https://mjbizdaily.com/map-of-us-marijuana-legalization-by-state/>
- WHO. (2016). The health and social effects of nonmedical cannabis use. World Health Organisation
- Woolridge, E., Barton, S., Samuel, J., Osorio, J., Dougherty, A., & Holdcroft, A. (2005). Cannabis use in HIV for pain and other medical symptoms. *Journal of pain and symptom management*, 29(4), 358-367. <https://doi.org/10.1016/j.jpainsym-man.2004.07.011>
- Yang, Y., Lewis, M. M., Bello, A. M., Wasilewski, E., Clarke, H. A., & Kotra, I. P. (2017). Cannabis sativa (hemp) seeds, Δ9-tetrahydrocannabinol, and potential overdose. *Cannabis and cannabinoid research*, 2(1), 274-281. <https://doi.org/10.1089/can.2017.0040>
- Zinboonyahgoon, N., Srisuma, S., Limsawart, W., Rice, A. S., & Suthisisang, C. (2021). Medicinal cannabis in Thailand: 1-year experience after legalization. *Pain*, 162, S105-S109. <https://doi.org/10.1097/j.pain.0000000000001936>
- क्षेत्री, आकास (२०७५, फागुन १०) । गाँजा खुला गर्दा के बिग्रिन्छ ? अन्नपूर्ण पोष्ट (दैनिक) । <https://annapurnapost.com/news/gaanjaa-khulaa-grdaa-ke-bigrinch-121158>,
- गृह मन्त्रालय (२०७८) । सुरक्षित जीवन, लागु औषध नियन्त्रण शाखा । <https://www.moha.gov.np/page/publication-1>
- घिमिरे, नारायण (२०१३) । गाँजा : रक्सीभन्दा ११४ गुणा सुरक्षित, कफीभन्दा उत्तम ! <https://ekagaj.com/article/thought/26487/>
- पण्डित, रामदेव (२०७६, चैत ५) । बहुगुणी गाँजा । हिमालखबर । हिमालमिडिया प्रा.लि, ललितपुर । <https://www.himalkhabar.com/news/112338>

नी.अ.प्र. अनुसन्धान प्रतिवेदन: नेपालमा गाँजा खेतीको वैधानिकीकरण ...

बस्नेत, ध्रुव (२०७७ पुस २९) । गाँजाबाट फाइदा लिन सकिन्छ भन्नु गँजडी गफ होइन । हिमालखबर । हिमालमिडिया प्रा.लि, ललितपुर । <https://www.himalkhabar.com/news/121949>

अनुसूची

अनुसूची १ : सर्वोच्च अदालतमा गाँजासम्बन्धी दायर भएका केही मुद्दाहरू

क्र. स.	मुद्दा	मुद्दा विस्तृत	मुद्दा मिति	कैफियत	स्रोत
१	लागु औषध गाँजा	जुटको बोरामा राखेको ५ बोरा गाँजा बरामद	२०५९ सालको फौ.पु.नं. ..२८८७	निर्णय नं. ७७१४	https://nkp.gov.np/full_detail/2674
२	लाइसेन्स गाँजा खरिद बिक्री गरे भन्ने	३५ बोराको गाँजा विनालाइसेन्स बिक्री गर्न ल्याइएको	२०२७ सालको फौ.फु.नं. ४१	निर्णय नं. ५५८	https://nkp.gov.np/full_detail/7553
३	लागु औषध	सिमेन्टको बोरामाथि सलाइको खाली बडामा २५ ग्राम चरेस र गाँजा २५ ग्राम र सोही कोठामा रहेका बाकसहरूमध्ये टिनको १ बाकसमा हेर्दा १२ बोर बन्दुकको मेडइन इण्डिया लेखिएको १ नम्बर करतोस टोटा थान १ फेला परेको	२०४४ सालको फौ.पु.नं. ५८८	निर्णय नं. ३९२६	https://nkp.gov.np/full_detail/6175/
४	अवैध चरेस	४ के.जी. धुलो चरेसलाई तरल बनाउने मेसिन, तरल पदार्थ, प्लाष्टिकका सामान र अमेरिकन डलरको थान २, सिङ्गापुर डलर १, जापानी १० येन थान बरामद	२०४० सालको दे.फु.नं. ४५५	निर्णय नं. २३३४	https://nkp.gov.np/full_detail/6936
५	लागु औषध गाँजा	गाँजा बोरा ३३ बरामद	वि.सं. २०४५ सालको फौ.पु.नं. ४१७	निर्णय नं. ३९५९	https://nkp.gov.np/full_detail/6290

क्र. स.	मुद्दा	मुद्दा विस्तृत	मुद्दा मिति	कैफियत	स्रोत
६	लागु औषध (गाँजा)	दुईवटा टिनको ड्रममा लुकाई छिपाई राखेको ८० किलोग्राम लागु औषध गाँजा फेला पारी बरामद	०७२-CR-०१४०	निर्णय नं. १०५०८	

अनुसूची २: गाँजाको औषधीय प्रयोग

Purpose	Use	Sources
Neuropathic Pain	Vapourized cannabis, oral mucosal cannabinoids extract for treatment of chemotherapy induced pain	(Serpell et al., 2014; Lee et al., 2018; Alkislar et al., 2021)
Fibromyalgia	THC-rich cannabis oil in ingestible form was used as a therapy to reduce symptoms and increase quality of life of patients	Chaves et al., 2020 ; van de Donk et al., 2019
Cancer	Used as an adjunctive therapy to reduce cancer pain, improve quality of life or to decrease chemotherapy induced nausea and vomiting.	Kramer, 2015, Brown, 2019
Parkinson Disease	Acute CBD administration decrease in anxiety and tremor in an anxiogenic situation	de Faria et al., 2020; Bougea et al., 2020
Sleep Disorder	Sublingual administration of a cannabinoid extract (ZTI-101) was well tolerated and improved insomnia symptoms and sleep quality	Kaul et al., 2021
Psychiatric Disorders		
Schizophrenia	Cannabidiol	Boggs et al., 2018; Ahmed et al., 2021
Post-traumatic Stress Disorder	Nabilone provided significant relief indicating that it shows promise as a clinically-relevant treatment for patients with nightmares and a history of non-response to traditional therapies	Passie et al., 2012

Purpose	Use	Sources
Obsessive-compulsive Disorder	Dmoked cannabis containing THC or CBD had little acute impact on OCD symptoms and produced smaller reductions in anxiety	Szejko et al., 2020

अनुसूची ३: गाँजामा आधारित परम्परागत औषधोपचार

३.१ जनावरका लागि

S.N.	Taxon	Use (P)	Reference
1	Cannabis Sativa	Inflammation, Tonic, Stomach Pain, Dysentery, Rheumatism, Blood in excreta, Pneumonia, Indigestion,	Bharati & Sharma, 2012; Ghosh, 2017; Lakshminarayana & Narasimha Rao, 2013
2	Cannabis Sativa	Indigestion, diarrhoea, stomach swelling, dysentery, cold,	Acharya et al., 2015; Gyawali & Paudel, 2017
3	Cannabis Sativa	Enhance milk, to expel leech, appetite stimulant, abdominal swelling, increasing egg laying in birds, wound healing	Abbas et al., 2019; Abbasi et al., 2013; Ajaib et al., 2014b
4	Cannabis Sativa	Conjunctivitis, To expel Placenta,	Masika & Afolayan, 2003
5	Cannabis Sativa	anthelmentic, bloody diarrhoea, measles	Nabukenya et al., 2014

३.२ मानिसका लागि

S.N.	Diseases	Use	Reference
1	Stomach Problems	Direct	Abbas et al., 2013; Kumar et al., 2015a
2	Measles	Direct	Abbas et al., 2019
3	Indigestion	Fresh leaf extract with sugar is taken orally once in the morning	Abbasi et al., 2010
4	Sedative	Powder is smoked	Alkislar et al., 2021
5	Analgesic	Leaves and seeds are boiled in water, which is then sprayed dermally on painful areas	Balant et al., 2021a, Bao et al., 2023

S.N.	Diseases	Use	Reference
6	Bloody Piles (Antihæmorrhoidal)	Leaves of Cannabis sativa and whole plant of Cynodon dactylon var. coursii are ground together and milk is added. Administered orally two times a day.	Amar, 2006
7	Pregnancy Disorder		
8	Weight Loss	Fresh leaves are crushed, soaked in water and extract is mixed with vinegar.	Ajaib et al., 2014
9	Stimulant	Leaf juice is mixed with milk and nuts to make thandai, a pleasant drink for excitement and as an astringent.	Balant et al., 2021; Amar, 2006
10	Dysentery		
11	Loss of Appetite	Fresh or dried leaves are ground together with sugar and mixed with 1 cup of water. This mixture is then filtered with a piece of cloth and drunk.	Balant et al., 2021b
12	Antischizophrenic (Schizophrenia like psychotic episodes)	Leaves are used to make oil, that is then massaged on the scalp until cured. If a patient is in severe condition, then the leaves are used to make vapor, and inhaled through nose.	Belendiuk et al., 2015
13	Menstrual Disorder		Kafil et al., 2018
14	Ulcers, Tumors		Kafil et al., 2018
15	Anxiety		Belendiuk et al., 2015

अनुसूची ४: विश्वका गाँजा व्यवसायबाट अधिक राजस्व बुझाउने पाँच कम्पनी

Top Company Revenues (Worldwide & Consolidated) in Million US\$					
Companies	2018	2019	2020	2021	2022
Aurora Cannabis	43	-	-	176	-
Canopy Growth	-	301	408	415	-
Curaleaf Holdings	77	221	627	1,210	-
Green Thumb Industries	62	216	557	894	1,017
Tilray	167	405	513	628	
Trulieve Cannabis	-	253	522	938	1,243
Verano Holdings	-	-	-	738	87

स्रोत: Statista Market Insights

- : सो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्ध नभएको

अनुसूची ५: गाँजा वैधतासम्बन्धी केही देशहरूका कानुनी प्रावधानहरू

क्र. सं.	देशको नाम	औषधीय प्रयोजन	मनोरञ्जनात्मक प्रयोजन	व्यक्तिगत प्रयोजन गर्न पाउने मात्रा (अपराध नमानिने)	THC को मात्रा
१	उरुग्वे	वैध	गैरअपराधीकरण	५-६ बोटसम्म	<०.३%
२	क्यानडा	वैध	गैरअपराधीकरण	३० ग्राम, ४ बोट व्यक्तिगत प्रयोगमा उत्पादन	<०.३%
३	अस्ट्रिया	वैध	गैरअपराधीकरण	२० ग्राम THC (विनामिसावट) वा ४० ग्राम THCA	<०.३%
४	पोल्यान्ड	वैध	आंशिक गैरअपराधीकरण	थोरै मात्रामात्र प्रयोग गर्न पाइने	<०.३%
५	पोर्चुगल	वैध	गैरअपराधीकरण	२५ ग्राम गाँजा वा ५ बोटसम्म	
६	जमैका	वैध	गैरअपराधीकरण	५७ ग्राम वा ५ बोटसम्म	
७	पाराग्वे	अवैध	गैरअपराधीकरण	१० ग्रामसम्म	
८	रोमानिया	०.२% भन्दा कम THC भएकालाई परामर्शका आधारमा दिने	अवैध		
९	नेदरल्याण्डस्	वैध	गैरअपराधीकरण	इजाजत पत्र प्राप्त कफी पसलबाट ५ ग्रामसम्म	
१०	ग्रीस	वैध	अवैध		
११	घाना	वैध (०.३% भन्दा कम THC)	अवैध		
१२	जर्मनी	वैध	गैरअपराधीकरण	२५ ग्राम वा ३ बोटसम्म	

क्र. सं.	देशको नाम	औषधीय प्रयोजन	मनोरञ्जनात्मक प्रयोजन	व्यक्तिगत प्रयोजन गर्न पाउने मात्रा (अपराध नमानिने)	THC को मात्रा
१३	ब्राजिल	नभई नहुने अवस्थाका विरामीका लागि मात्र	अवैध		
१४	कोलम्बिया	वैध	गैरअपराधीकरण	२२ ग्राम	
१५	चेक रिपब्लिक	वैध	गैरअपराधीकरण	१० ग्राम वा ५ बोटसम्म	

अनुसूची ६: नेपालमा पाइने गाँजाको फूल तथा बोट

Inflorescence of <i>Cannabis sativa</i> var. Indica. Photo Source: Puskar Basyal_Upper Mustang	Digitalized herbarium of <i>Cannabis sativa</i> var. Indica. Source: KATH, Nepal

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान नेपाल सरकारको नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान विकास समिति (गठन) आदेश २०७५ बमोजिम आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, साँस्कृतिक, विकास, निर्माण, सुरक्षा, परराष्ट्र सम्बन्ध तथा शासकीय सुधारलगायत विभिन्न क्षेत्रका विविध पक्षमा नेपाल सरकारले अपनाउने वा अपनाएको नीतिको अध्ययन, विश्लेषण र अनुसन्धान गरी गर्नुपर्ने सुधारको सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न गठन गरिएको विशिष्ट प्रकृतिको विज्ञ संस्था हो ।

नीतिसम्बन्धी अनुसन्धान गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव दिनु प्रतिष्ठानको कार्यदेश हो । यसले विश्वविद्यालय र अनुसन्धान गर्ने संघ-संस्था लगायत परामर्शदाता र प्रतिष्ठानको आफ्नै अनुसन्धान समूहको माध्यमबाट काम गर्दछ र प्राप्त नतिजाहरू नेपाल सरकार र अन्य सम्बन्धित सरोकारवालाहरू समक्ष प्रस्तुत गर्दछ । गुणस्तरीयता, वस्तुपरकता, सत्यनिष्ठा, विविधता, पारदर्शिता, जबाफदेहिता र सहभागिता प्रतिष्ठानका मूल मान्यताहरू हुन् । प्रतिष्ठानले विधागत पाँच क्षेत्रका १८ उपक्षेत्रमा तय गरेका नीति अनुसन्धान चक्र, प्रक्रिया र मानकहरूबाट निर्देशित भई नीति अनुसन्धान गर्दै आएको छ ।

ज्ञान व्यवस्थापन नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानको एक महत्वपूर्ण पक्ष रहँदै आएको छ, जस अन्तर्गत नीति अनुसन्धानसम्बन्धी विषयमा छलफल तथा सिकाइको आदानप्रदान गर्ने संयन्त्र - सार्वजनिक नीति संवाद - सञ्चालन हुँदै आएको छ । नीति निर्माणका सन्दर्भमा तीन किसिमका ज्ञान - क) अनुसन्धान र विश्लेषण मार्फत प्राप्त वैज्ञानिक ज्ञान, ख) निजामती सेवाको अनुभवबाट प्राप्त प्रशासनिक ज्ञान र ग) आम नागरिकका अनुभव र सञ्चारमाध्यम लगायत सामाजिक तथा राजनीतिक प्रक्रियाबाट प्राप्त सामुदायिक ज्ञान - आवश्यक हुन्छ, भन्ने विश्वासमा आधारित भई प्रतिष्ठानले नीति अनुसन्धान गर्दै आएको छ ।

